

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ. ԸՍՏ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՄ

Քնարիկ Աբրահամեան

ՄՈՒՏՔ

Բարդ ու պատասխանատու աշխատանք է ի մի բերել մի ամբողջ կէտարեայ կենսագրութիւն անցած Հանդէսի եւ նրա էջերում տարբեր գրական ճաշակ ու նախասիրութիւններ ունեցող գրականագէտների մօտեցումները: Պիտի խոստովանել նաեւ, որ դժուար է վերլուծումի մասին վերլուծում կատարել եւ պահպանել «հաւասարակաշռութիւն»՝ խուսափելով սեփական նախասիրութիւնների արտացոլումից: Այնուամենայնիւ փորձ է արուել հնարաւորինս չէզոք դիրքերից ներկայացնել խնդրոյ առարկայ նիւթը:

Եթէ այսօր կատարելու լինենք Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի յիսուն տարիների բերած հաշուեկշիռը, ապա կարող ենք նկատել, որ ստեղծուած է պատկառելի ժառանգութիւն, որտեղ անունների սուկ թուարկումը ընթերցողին կարող է պատկերացում տալ նիւթի շրջանակների ու բովանդակային ընդգրկումների մասին: Դէ իսկ առաջին իսկ թուից այս պարբերականը իր գիտականութեամբ կարող է մրցել գիտական գործակից ապահովող ուզածդ հրատարակութեան հետ, ինչի պահանջը ի սկզբանէ դրուած է եղել աշխատակիցների առջեւ. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը»¹:

Հայցում ենք ընթերցողի ներողամտութիւնը, եթէ առանձին հեղինակների տրուած լինեն որոշակի «առաւելութիւններ». իրականում իրենք են այդ հնարաւորութիւնը բերել իրենց գրութիւններով:

Ինչ մնում է նիւթի բովանդակային մասին, ապա փորձել ենք այն ներկայացնել ոչ թէ ըստ տարիների կամ աշխատակիցների (թէեւ յաճախ յօդուածագիրների հետաքրքրութիւնների շրջանակները հիմնականում նոյն ժամանակաընթացքը եւ հեղինակներին են ներկայացնում), այլ՝ ինչպէս յուշում է գրապատմական տրամաբանութիւնը: Դա նաեւ զուտ այն պատճառով, որ թոյլ է տալիս տեսնել գրականագիտական նոյնական հետաքրքրութիւնների, յատկանիշների վերհանումների, երբեմն ընդհանրական նիւթերին տարբեր հեղինակային մօտեցումների նրբագծերը: Իսկ եթէ կայ անգամ նոյն յօդուածագրի տարբեր տիրոյթներում յայտնուելու հաւանականութիւնը, ապա դա կրկնութեան վտանգ չի բերում, քանի որ դիտարկումները կատարում են ոչ թէ ելնելով

¹ «Որպէս Մուտք», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրութ, 1970, էջ 7:

հեղինակներին բնութագրելու մտահոգությունից, այլ՝ գրականության ու գրականագիտական մտքի դրսեւորումների կորագիծը կազմելու անհրաժեշտությունից:

Սա նաեւ ունի մէկ այլ առաւելութիւն. հեշտացնում եւ տեսանելի է դարձնում նաեւ քանակական տուեալների հաւաքագրումը, որը նոյնպէս մեր հետազօտական աշխատանքի բաղադրիչներից ենք դիտում:

Ընտրութեան ճանապարհին զանց ենք առել զուտ բանասիրական եւ բանահիւսական յօդուածները՝ միայն անդրադարձ կատարելով գրականագիտական տարր պարունակողներին: Չենք անդրադարձել նաեւ հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան քննութեան հարցերում ձեռագրագիտական խնդիրների վերաբերող աշխատակցութիւններին, որոնք զուտ դասական իմաստով չեն մտնում «գրականագիտութիւն» տարագումի տակ:

Շարադրանքում սկզբունքային չենք դիտել յօդուած-ուսումնասիրութիւն-հաղորդում եւ այլ բնորոշումները: Նիւթը ներկայացրել ենք ըստ հայ գրականութեան շրջանաբաժանումների՝ այս տիրոյթում պահելով նաեւ տեսաբանական հարցադրումները:

ՀԱՅ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ՆՈՐ ՅԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՎ

Մինչ բուն նիւթին անդրադառնալը նշենք այս շրջափուլի ուսումնասիրութեան մեթոդաբանութեան որոշակի տարբերութեան մասին, որի բացատրութիւնը *Հանդէսի* էջերում լաւագոյնս բերում է Վարագ Ներսիսեանը. «Առեղծուածներով եւ բազում մեծ ու փոքր խնդիրներով է լի հայ միջնադարեան գրականութիւնը: Ուստի այն լուսաբանող իւրաքանչիւր հետազօտութիւն՝ տեսական, բնագրագիտական, թէ՛ բանասիրական, ներկայացնում է առանձնայայտուկ հետաքրքրութիւն: Իսկ եթէ ուսումնասիրութիւնը կատարուած է սկզբնաղբիւրների քաջիմացութեամբ եւ գրականագիտական հմտութեամբ, ապա ի յայտ են գալիս նաեւ որոշակի խիզախում, ջանք եւ նոր խօսք» (ԻԹ., էջ 346): Մեծ մասով, կարելի է նկատել, քննութեան ենթակայ յօդուածները պահում են այս չափանիշները:

«Հինգերորդ Դարի Հայ Պատմագրութեան Հետապնդած Նպատակները» (ԺԴ., էջ 63-79) ցոյց է տալիս Արշալոյս Թօփալեանը: Նկատենք, սակայն, որ յօդուածում շատ ատելի տեղ են տրուած դասագրքային ճշմարտութիւնների վերհանումներին:

Իհա՛րկէ, սպասելի էր, որ հայագիտական բնոյթի *Հանդէսի* էջերում պիտի կայուն ներկայութիւն ապահովէր Քերթողահայրը, եւ ամենատարբեր հարցադրումների ծիրում: Նշենք Վրէժ Վարդանեանի «Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Կարծեցեալ Չորրորդ Գլխի

Վերաբերելալ Մի Վարկածի Շուրջ» բանավիճային յօդուածը (ԺԸ., էջ 379-93), որտեղ հիմնաւոր փաստարկների միջոցով հեղինակը փակել է փորձում Արտաշէս Մատթէոսեանի բերած վարկածի հերքումների շարքը: Ուշագրաւ են Պարոյր Մուրադեանի «Բնագրագիտական Դիտարկումներ Խորենացու Պատմութեան Հեղինակային Իսկագիրը Վերականգնելու Առնչութեամբ» (ԻԱ., էջ 77-88) եւ «Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Ներսէս Լամբրոնացու Օրինակը» (ԻԳ., էջ 149-61) ուսումնասիրութիւնները, որոնք երկուսն էլ աչքի են ընկնում բնագրագիտական-համեմատական ուշագրաւ դիտողութիւններով եւ ըստ էութեան խորենացիագիտական նոր ուրուագծումներ են: Պարոյր Մուրադեանի յօդուածների շարքում առանձնացրել ենք նաեւ «Դիտարկումներ Աանդաբար Ս. Մեսրոպի Ընդօրինակութիւն Համարուող Աւետարանի Շուրջ» աշխատանքը (ԻԴ., էջ 59-68):

Բանասիրական, ձեռագրագիտական, մատենագիտական եւ գրականագիտական համադրական քննութեամբ առանձնանում են Պետրոս Յովհաննիսեանի «Հենրիկոս Բրեննէրը եւ Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Լատիներէն Համառոտագրուած Առաջին Թարգմանութիւնը» (ԺԹ., էջ 123-40) եւ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի «Փաւստոս Բուզանդի Հրատարակութիւններն ու Ձեռագրերը» (ԺԹ., էջ 9-63) ծաւալուն ուսումնասիրութիւնները:

Այս շրջանին են վերաբերում Մինաս Գոճայեանի միքանի յօդուածները՝ «Դաւիթ Անյաղթի Վերագրուած Երկու Ներբողներ» (Ժ., էջ 233-42), ուր քննութեան են առնուած «Ներբողեան ի Ս. Իսաչն Աստուածընկալ» եւ «Ներբողեան ի Ս. Կաթողիկէ Եկեղեցի» կտորները, «Պետրոս Սինեաց Եպիսկոպոս» (Զ., էջ 31-50), ուր շարադրանքը տանում է բանասիրական ճշգրտումների ու առանձին դիտարկումների ճանապարհով, «Յովհան Մայրագոմեցի՝ Միջնադարու Մեծ Ծառագիրը» (Ե., էջ 213-24)՝ քննուող հեղինակի կեանքի ու ստեղծագործական յատկանիշների մանրամասներով:

Հանդէսի էջերում ուշագրաւ պիտի դիտել նորայայտ կամ անտիպ հարիրաւոր էջերի ներգրաւումը, որոնք բանասիրութեան ու գրականագիտութեան հետաքրքիր համադրութիւն են պարզում:

Դրանցից նշենք Ասատուր Մնացականեանի «Տիրատուր Վարդապետը եւ Նրա Հանելուկները» (Զ., էջ 175-83) յօդուածը, որին կցուած է նաեւ բնագիրը (էջ 184-88)²:

² Գուցէ բնագրային այս նիւթերի մէջբերումները դասական գիտական հանդէսներում, մանաւանդ արեւելահայ իրականութեան մէջ, փոքր-ինչ հազուադէպ են, սակայն Հանդէսի էջերում ծառայում են վերլուծուող մեկնաբանուող նիւթերը առարկայական ու տեսանելի պահելուն:

Այս առումով ուշագրաւ է Աւետիս Գ. Սանճեանի «Միջնադարեան Երեք Անտիպ Տաղեր» յօդուածը (Ե., էջ 199-212)՝ Ֆրիկի, Առաքել Բաղիշեցու եւ Յովհաննէս Թլկուրանցու տպագրութեամբ, իր իսկ կատարած նախնական աշխատանքի սրբագրումներով ու նոր հաստատումներով՝ կապուած այս կտորները պարունակող «Տաղարան»ի գրութեան հետ (Ե., էջ 200-201):

Բանասիրական ճշգրտումների առումով առանձնակի կարեւորութիւն ունի Վարդի Քէշիշեանի «Պանդխտութեան Երգ-Երգոց՝ «Կոունկ»ի Անտիպ Մէկ Օրինակը» ուսումնասիրութիւնը (ԻԸ., էջ 449-62), որը քննում է Հալէպի ձեռագրերի հաւաքածոյի թիւ 121 Տաղարանի (ԺԸ. դար) ձեռագիրը: Աւանդաբար թուրքահայ միջավայրի ծնունդ համարուող երգը բնագրային վկայակոչումների ու համոզիչ վերլուծումների արդիւնքում վերագրում է Հալէպին: Յոյց է տրուում նաեւ երգի բիւրեղացման ճանապարհը՝ «առաւել պարզունակ» ու «անմշակ» վիճակից մինչեւ «շքեղագոյն գոհար» (նոյն, էջ 459):

Վանօ Եղիազարեանի հեղինակութեամբ լոյս է տեսել «Ղուլօլլի Երզնկացի Աշուղի Ժամանակի Խնդիրը եւ Ստեղծագործութիւնը» ուշագրաւ յօդուածը (ԼԸ., էջ 237-51): Լաւ կը լինէր, որ հեղինակը ծանօթ լինէր Վարդի Քէշիշեանի վերոնշեալ յօդուածին, ինչն առաւել ամբողջական կը դարձնէր վերլուծումը:

Խղճամիտ աշխատանքով ու ձեռագիր նիւթերի շրջանառումով են առանձնանում Միհրան Մինասեանի «Աբրահամ Արք. Քիւթէլեան-Եկէնեանի Չոյգ Բանաստեղծութիւնները, Նուիրուած Հալէպի 1813ի Ժողովրդական Ապստամբութեան» (Լ., էջ 395-408) եւ «Տէր Փիլիպոս (Փիլիպպէ) Թեքիրտաղցի ու Իր Տաղերը» (ԼԱ., էջ 470-88) հրատարակումները, Գէորգ Մադոյեանի «Գրիգոր Անաարզեցի Կաթողիկոսի «Ճրագալուցին Մկրտութիւնն» Կանոնը» յօդուածը (ԺԸ., էջ 219-26)՝ իր յայտնաբերած կտորի շրջանառութեամբ:

Միջնադարեան գրական որոնումների ծիրում հետաքրքիր է Երուանդ Քասունու գրախօսականը՝ նուիրուած Սիմոն Սիմոնեանի՝ *Նորայայտ Տաղասաց մը՝ Ստեփանոս Դաշտեցի* ուսումնասիրութեան (Պէյրութ, 1981) վերլուծութեանը (Թ., էջ 339-42): Էականն այստեղ ծանօթացումն է, որը նաեւ նախադուր-յուշում է այլ, գուցէեւ անլի արժէքաւոր ուսումնասիրութեան:

Այս շրջանի առումով տեղ են գտել նաեւ ընդհանրական հարցադրումների նուիրուած աշխատանքներ, ինչպէս օրինակ Լիանա Աւետիսեանի «Ստեփանոս Նախավկայի Կերպարը Հայ Միջնադարեան Գրականութեան եւ Բանահիւսութեան Մէջ» յօդուածը (ԼԸ., էջ 131-41) կամ Դաւիթ Գասպարեանի «Հայկական Վերածնունդ (Ժամանակը եւ Առանձնայատկութիւնները)» քննարկումը (ԼԸ., էջ 441-63): Վերջինի առումով բնութագրական են հետաքրքիր վիճարկումները, անգամ յայտնի

անունների՝ Աբեղեան, Մկրտեան եւ ուրիշներ, կարծիքների համարնագրում:

Փոքր-ինչ այլ՝ միջգիտակարգային բնոյթով է յատկանշում Կարլէն Միրումեանի «Յովհաննէս Սարկաազի Գրական Ժառանգութիւնը Որպէս Փիլիսոփայական-Էսթետիկական Մտքի Աղբիւր» յօդուածը (ԺԷ., էջ 311-29):

Հին եւ միջնադարեան գրական որոնումներում առանձնայատուկ տեղ ունի Հենրիկ Բախչինեանի աշխատակցութիւնը: Յանձին նրա՝ թերեւս սխալուած չենք լինի, եթէ ընդգծենք *Հանդէսի* ամենից հաւատաւոր եւ մնայուն աշխատակցի պարագան: Նրա տեսողական դաշտում հարցադրումները ներկայանում են երկու շառաւղով՝ մի դէպքում գրապատմական երեւոյթների, միւս պարագայում առանձին հեղինակների քննութեամբ: Նրա ուսումնասիրութիւնները սկսում են Ե. դարից եւ հասնում մինչեւ ուշ միջնադար: «Հայ Օրհներգութեան Սկզբնաւորումը» յօդուածում (ԻԸ., էջ 45-60) գրապատմական դատողութիւնները վերաբերում են սեռի զարգացման՝ բարեշրջման ուղուն: Ըստ էութեան՝ այս աշխատանքի շարունակութիւնն են կազմում «Հայ Առաջին Օրհներգուները» (Լ., էջ 53-75), որտեղ քննաբանւում են Մաշտոցի եւ Ս. Սահակի օրհներգութիւնների առանձնայատկութիւնները, դրանցում ազգային պատմութեան շեշտադրութիւնը եւ փաստօրէն օրինակներով բացատրում առաջին յօդուածի որոշակի դրոյթներ, եւ «Քերթողահայր Մովսէս Խորենացու Օրհներգութիւնը» (ԼԱ., էջ 49-71) ուսումնասիրութիւնները: Մէկ այլ՝ «Հայկական Հնագոյն Ժամերգերը եւ Սահակ Պարթեւը» յօդուածով (ԼԸ., էջ 39-46) փորձում է հիմնաւորել Սահակ Պարթեւի եւ Ներսէս Շնորհալու դերակատարումները սեռի պատմութեան մէջ: Միայն մէկ վրիպում. Ներսէս Շնորհալին դիտարկւում է ԺԱ. դարի գործիչ:

Առանձին դէմքերի նուիրուած ուսումնասիրութիւնների մէջ նկատելի է «ԺԶ. Դարի Հայ Խոշորագոյն Քերթողը՝ Գրիգորիս Աղթամարցի» յօդուածը (ԻԴ., էջ 9-38), ուր բերուած են գրական ազգակցութեան եւ ազդեցութեան դրսեւորումներ, որոնք ածանցւում են Գրիգոր Նարեկացու աւանդներից: Շեշտադրուած է յատկապէս աշխարհիկ բանաստեղծութեան երեւոյթը: Նշենք «Ֆրիկի «Գանգատ»ը» (ԼԷ., էջ 75-88) եւ «Պաղտասար Դպիր. Կեանքը եւ Գործը» (ԺԷ., էջ 245-62) յօդուածները, որոնցից երկրորդում որոշակի նկարագրականութիւն կայ:

Մենք յատկապէս առանձնացնում ենք միջնադարի վերջին երգչին՝ Սայեաթ-Նովային վերաբերող «Սայեաթ-Նովան եւ Սփիւռքը (Սայեաթնովագիտական Ակնարկ)» մեծածաւալ ուսումնասիրութիւնը (ԺԱ., էջ 180-252), ուր մանրամասն քննուած է միջնադարեան բանաստեղծի գնահատութիւնների կարգը սփիւռքեան գրականագիտական ծիրում: Հետաքրքրական են Յակոբ Օշականի եւ

Նիկոլ Աղբալեանի ուսումնասիրությունների քննաբանությունները: Վերջինիս առիթով եզրակացությունը միանշանակ է. Աղբալեանի կատարածը ուղենշային է համահայկական չափումներով. բերելով 1913ի Մարտի 14ին Հայոց Գրական Ընկերության 6րդ երեկոյին կարդացած դասախոսությունը՝ նկատում է, որ նա «նախանշել է գրեթե բոլոր այն խնդիրները, որոնք պէտք է լուծէր ապագայ սայեաթնովագիտությունը, այդ թում նաեւ ինքը՝ Աղբալեանը» (նոյն, էջ 232): Այս աշխատանքի կողքին տեսնում ենք ընդհանրացումը՝ «ԺԸ. Դարի Հայ Բանաստեղծությունը» ուսումնասիրությունը: Հիմնականում դիմանկարային սկզբունքով տարուող շարադրանքում մեզ համար նշանակալին Սայեաթ-Նովայի գրապատմական տեղի որոշարկումն է, այն է՝ «...նրա ստեղծագործությունը իր հիմնական փոփոխական յարկանիշներով միջնադարեան է, որպէս ուշ միջնադարի անհատական եւ ժողովրդագուսանական բանաստեղծական մի իւրօրինակ համադրական դրսեւորում: Մինչդեռ նոր գրականութեան սկզբնաւորողներին... պիտի որոնել դարավերջի Մխիթարեան եւ հնդկահայոց գրական անդաստաններում» (ԺԲ., էջ 293), մանաւանդ երբ նկատի առնենք վերջին շրջանում միջնադարեան բանաստեղծին նոր գրականութեան շարքերում տեսնելու հետեւողական ջանքերը:

Միայն պիտի ընդգծել, որ հեղինակի առաջին յօդուածներում բացակայում են տողատակերը, ինչը փոքր-ինչ վնասում է գիտականութեանը:

Բախչինեանի որոնումների շարունակական ծիրում յայտնուում է նաեւ «Ուշ Միջնադարի Հայ Յուշագրությունը» (ԺԳ., էջ 41-73):

Նա ոչ միայն յօդուածագրի հանգամանքով է երեւում, այլեւ իբրեւ գրախօսուող հեղինակ: Նկատի ունենք նրա Հայ Միջնադարեան Տաղերգութեան Ժանրերն ու Տաղաչափությունը (2008) գրքի Վարագ Ներսիսեանի գրախօսականը (ԻԹ., էջ 346-349): Արփի Վարդումեանի կողմից հետաքրքրական քննարկումների ճանապարհով գրախօսուել է նաեւ մէկ այլ՝ Շարականի Գրապատմական Ուղին (5-14րդ Դարեր) մենագրությունը (2012) (ԼԳ., էջ 497-501)³, Վանօ Եղիազարեանի կողմից՝ Գրիգոր Նարեկացու Գանձարանը. Վերծանություն եւ Քննություն (2016) հատորը (ԼԷ., էջ 671-78), ուր անաչառ վերլուծությունների կողքին կան նաեւ նկատառումներ, որոնց թում եւ իր՝ յօդուածագրի մօտեցումների անտեսումը (նոյն, էջ 676):

³ Պիտի նկատել մի կարեւոր հանգամանք, որ առանձին հեղինակների՝ Հանդէսի էջերում լոյսընծայած յօդուածները, ինչպէս Հենրիկ Բախչինեանի, Սուրէն Դանիէլեանի, Վաչագան Գրիգորեանի պարագաներում, հիմք են դառնում անելի մեծածաւալ ուսումնասիրությունների:

ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

Նոր շրջանի գրականության բացայայտումների ճանապարհին հաճելիորեն առանձնացնում ենք համակարգային հարցերի քննության առաւելութիւնը: Այս առումով առանձնացրել ենք Վահէ Օշականի ուսումնասիրութիւնները: «Արմենակ Հայկունի. Արեւտահայ Առաջին Նախառոմանթիքներէն» (1970, էջ 172-83) յօդուածում գրաւիչը Իզմիր-Պոլիս մշակութային յարաբերակցութեան ճշգրտումն է, Իզմիրի դերի որոշարկումը հայ նոր գրականութեան ծեսաւորման մէջ: Տեսաբանական դատողութիւններում Հայկունու *էլիզա* վէպի միջոցով փորձում է ցոյց տալ ինքնակենսագրական տարրի առկայութիւնը (նոյն, էջ 178), նրան դիտում արեւմտաեւրոպական (Սեմուրլ Ռիչարդսոն, Օլիւր Գոլդսմիթ, Լորընս Սթերն, Էռնեստ Ռենան, Բերնարդէն դը Սէն Պիէր, Ժան-ժակ Ռուսօ եւ ուրիշներ) եւ արեւմտահայ մշակոյթի (Յովհաննէս Հիսարեան, Սրբուհի Տիսաբ, Տիգրան Կամսարական, Տիրան Փափագեան, Արշակ Ալթունեան, Քասիմ (Միսաք Գօչունեան) եւ ուրիշներ) համապատկերում ազդեցութիւնների շրջանակի եւ ինքնուրոյնութեան ուրուագծումներով: Սա ոչ միայն մէկ հեղինակի շուրջ կատարուած ուսումնասիրութիւն է, այլեւ գրապատմական զարգացումների տրամաբանութեան վերհանում, ինչը ամենից կարեւոր յանձնառութիւնն է Վ. Օշականի համար:

Հարցադրումների խորութեամբ, գրապատմական երեւոյթների ճշգրտման ճիգով, համակարգային նիւթի ընտրութեամբ է բնորոշում նաեւ «Արեւտահայ Պատմութեան Ծագումը (Ակնարկ)»ը (1971, էջ 205-25), ինչպէս օրինակ, *Արեւմուտքի* յայտնի խմբագիր Ստեփան Ոսկանի պարագային, երբ յայտարարում է, թէ «...երեւոյթ մըն է մեր համայն գրականութեան մէջ: Մեծ անիրաւուած մը, Տէրոյենցի, Պալդազարեանի ու այդ սերունդի մեծ մասին հետ» (1971, էջ 214) եւ մեղքը դնում մեր գրականութեան պատմաբանների վրայ՝ ի բաց առնելով Յակոբ Օշականը, որ «անոր արժէքը կրցած է գնահատել»: Եւ իր ասածը հաստատում է հետեւեալ մտքով. «Արեւելքի եւ Արեւմուտքի էջերուն մէջ սակայն կան քանի մը գրութիւններ, որոնք Հիսարեանէն աւելի խորունկ մտքի մը փաստը կը բերեն» (նոյն, էջ 215):

Վ. Օշականի մեկնաբանութեան առանձնայատկութիւններից մէկն էլ շարադրանքը մանրամասնից ընդհանրացումների տանելու ճանապարհի ընտրութիւնն է, ժառանգորդական կապերի՝ երբեմն անզէն աչքով անտեսանելի անցումների ցուցադրումը: Դէ իսկ ընդհանրացումը կատարում է՝ նկատի առնելով երկու գրական համակարգերի զուգադրումը՝ Սրվաճեան-Այվազեան-Պարոնեան-Պատկանեան. «Ամէն պարագայի, հակառակ տեսաբանական իր աղքատութեան, Սվաճեանի շնորհիւ էր որ իրապաշտ ոճը մուտք գործեց մեր գրականութեան մէջ ու նաեւ վիպակի սեռին ճաշակը, այսինքն կարճ, խիտ ու կենդանի պատմումի վայելումը» (նոյն, էջ 219): Զարգացնելով միտքը՝

գրականագետը անուններից այն կողմ փորձում է տեսնել սեռի զարգացման անբավարարության արմատը՝ հայության կեանքի պայմանները, որտեղ «*վիպակը հարկադրաբար կրտսեր իրագործում մը պիտի մնար...*» (Նոյն, էջ 222): Չի ուշանում նաեւ եզրակացութիւնը. «*Պէտք է սակայն սպասել իրապաշտ կոչուած սերունդին ժամանումին՝ որպէսզի սեռը կոկոի, լրջանայ ու մօտենայ արուեստի մակարդակին, Չոլայի, Մոբասանի ու ֆրանսիացի այլ իրապաշտ գրողներու ազդեցութեան տակ*» (Նոյն, էջ 223): Եւ նախաճաշակ տալու համար հայ գրականութեան մէջ սեռի ձեւաւորման շուրջ՝ յաւելուածով բերում է որոշ բնագրային դրուագներ (Նոյն, էջ 223-25):

Վ. Օշականը *Հանդէսին* աշխատակցել է նաեւ «Զմիւռնիահայ Թարգմանչական Շարժումը ԺԹ. Դարուն» յօդուածով («L'Ecole des Traducteurs Arméniens de Smyrne au XIX Siècle», 1973, էջ 199-217), որը զանց ենք առնում, բայց որը դիտում ենք հեղինակային նախասիրութիւնների ոլորտում:

Իր մօտեցումներով ու գիտականութեամբ Վ. Օշականը նշածող է սահմանում, որը, խոստովանենք, յետագայում հեղինակներից քչերին է սահմանուած յաղթահարել, գոնէ այդպէս է 1970ականների համարների համար:

ԺԹ. դարի գրական զարգացումների եւ յատկապէս վիպագրութեան աւանդոյթի վրայ է ծանրանում Ժիրայր Դանիէլեանի «Յովսէփ Փաշա Վարդանեան՝ Ականաւոր Լրագրողն ու Վիպագիրը (Մահուան 100 Ամեակ)» մեծածաւալ ուսումնասիրութիւն-յօդուածը (Է., էջ 243-80), որտեղ նշանակալի են փաստական տուեալների վերհանումները, յատկապէս մատենագիտական բժախնդիր աշխատանքը, արխիւային եւ նամակագրական նիւթերի վկայակոչումները, որոնք յայտնի է, որ հեղինակի համար տեւական գիտական հետաքրքրութիւն են ներկայացրել. 1981ի համարում Դանիէլեանը հանդէս է գալիս լրացուցիչ-յօդուածով՝ բերելով «Նոր Տուեալներ Յովսէփ Վարդանեանի Հրատարակութիւններու Մասին» (Թ., էջ 315-20): 1979ի «Հայագիտական Հրատարակութիւններ» բաժնում լոյս է տեսել Մեսրոպ Եպս. Աշճեանի խմբագրած *Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան* (Նոր Զուլա, 1979) գրքի Ժ. Դանիէլեանի գրախօսականը (էջ 371-73):

Գաղտնիք չէ, որ ԺԹ. դարում հայ նոր գրականութեան ձեւաւորման եւ զարգացման ընթացքի վրայ մեծ ազդեցութիւն է թողել եւրոպական գրականութիւնը. այդ ազդեցութիւնների ոլորտից ուշագրաւ մի դրուագն էլ նկարագրում է Արծուի Բախչինեանը՝ քննութեան նիւթ ունենալով «Մարսէլէզը եւ Հայ Իրականութիւնը» (ԻԱ., էջ 199-218), ուր շարադրանքը տարւում է երկու հիմնական ուղղութիւններով՝ թարգմանական, որ ձգւում է 1870ականներից Զմիւռնիայում, հասնում մինչեւ 1900ականները: Երկրորդը վերաբերում է գեղարուեստական գրական իրագործումներին՝

Ռուբէն Որբերեան, Սուրէն Պարթեւեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Զարուհի Պահրի եւ այլք:

Ուշագրաւ տեսաբանական դատողութիւններով, ընդհանրացումներով, կրօնափոխութիւն-դաւանափոխութիւն եզրերի զանազանումի փորձով է առանձնանում Նորա Պարութեանի «Կրօնափոխութեան Նիւթի Արծարծումը Րաֆֆիի Ստեղծագործութեան Մէջ» ուսումնասիրութիւնը (ԼԸ., էջ 267-97): Ամբողջ յօդուածի առումով, սակայն, ունենք մէկ վերապահութիւն. ինչո՞ւ անպայման նիւթը ե՛լ վերաշարադրել, ե՛լ բերել բնագրային մէջբերումը: Մէկը կամ միւսը համապատասխան յղումներով՝ բաւարար կը լինէր:

«Րաֆֆին Աւետիս Ահարոնեանի Գնահատմամբ» (ԼԱ., էջ 131-46) նիւթն է արծարծում Սերժ Սրապիոնեանը: Երկու գրողների ստեղծագործական «յարաբերութիւնը» ներկայացնող այս աշխատանքի որոշ հատուածներում, սակայն, կան մէջբերումների կրկնութիւններ:

Ուշագրաւ եւ ոչ այնքան պատշաճ մեկնաբանութեան արժանացած մէկ հարցադրումի՝ հայ գրականութեան մէջ իրապաշտութեան եւ **բնապաշտութեան** (նատուրալիզմ) յարաբերակցութեանն է անդրադառնում Սուրէն Դանիէլեանի «Թռիչքի Առեղծուածը՝ «Վե՛ր, Աւելի Վե՛ր» (Զօհրապի Ստեղծագործութիւնը)» ուսումնասիրութիւնը (ԼԹ., էջ 153-82): Շարադրանքը տարուած է վիճարկումների ու քննարկումների ճանապարհով՝ անդրադառնալով գրականագիտութեան մէջ այս երկու ուղղութիւնների գատորոշումներին (Ստ. Շահպագ, Մուշեղ Իշխան, Մինաս Հիւսեան, Ստեփան Թովհեան եւ ուրիշներ):

Հանդէսի էական ներդրումներից մէկն էլ վերաբերում է անսխալ գրական կտորների լոյսընծայմանը: Այս առումով մասունքի արժէք ունեն Յակոբ Օշականի «Խաչատուր Աբովեան» եւ «Գաբրիէլ Սունդուկեանց» գրութիւնների հրատարակութիւնները (1971, էջ 195-204), որոնք բերում են օշականեան դիպուկ նկատումներ երկու հեղինակների յատկանշական գծերի մասին: Գրութեան մէջ երկու անգամ տեղ է գտել 1850ականները՝ իբրեւ Աբովեանի ստեղծագործական շրջան, որը կարող է եւ բնագրի ոչ-ճշգրիտ ընթերցման արդիւնք լինել:

Նիւթի ընտրութեամբ առանձնանում է Դաւիթ Պետրոսեանի «Երկնիւղ Գրականութեան Հիմնախնդիրների Շուրջ Մի Բանավէճ 1899ի *Անահիպի, Մուրճի* եւ *Սշակի* էջերում» յօդուածը (ԻԴ., էջ 139-49): Սակայն կ'ուզէինք տեսնել առանձին անունների թուարկում, աւելի վերլուծական տարրի առկայութիւն:

Ուշագրաւ է Ճենիֆըր Մանուկեանի՝ «Բռնադատուած Հայկականութիւն. Զապէլ Եսայեանի Առաջին Ստեղծագործութիւնները (1895-1900)» (“Arménité Refoulée: les Premiers Écrits de Zabel Yessayan”) ֆրանսերէն յօդուածը (ԼԳ., էջ 181-215), ուր քննութեան են առնուած գրողի փարիզեան շրջանի գործերը, յատկապէս *Ծաղիկի*ն աշխատակցութիւնը:

Ճիշտ է, քիչ, բայց հանդիպում ենք նաեւ զուտ տեսաբանական արժէք ներկայացնող յօդուածների, որոնց մէջ իր կշիռով ու փաստարկումների տեսանկիւնից առանձնանում է Գրիգոր Յակոբեանի «Գրականագիտական Եզրի Սահմանները (Նորավէպի Տեսութեան Պատմութիւնից)» ուսումնասիրութիւնը (ԺԴ., էջ 231-56), ուր հիմնաւոր կերպով անդրադարձ կայ թէ՛ արտասահմանեան, թէ՛ տեղական գրական զարգացումներին՝ սկսած նախնական սահմանումներից մինչեւ ընդհանրացումներ: Միայն թէ կ'ուզէինք նաեւ քննաբանուած տեսնել Արտաշէս Յարութիւնեանի «Նորավէպ»ին շուրջը» յօդուածը⁴, որը փոքրածաւալ է, բայց խորքի մէջ բանավիճային կարեւոր նիւթ է ամփոփում: Հեղինակի տեսաբանական որոնումների յաջորդ հանգրուանը Հրանդ Ասատուրի տեղի ու դերի որոշարկմանն է միտուած՝ «Հրանդ Ասատուրը Գրականութեան Տեսաբան Եւ Պատմաբան» (ԺԷ., էջ 393-420): Օգտագործելով Ասատուրի «Գրական Սեռեր» աշխատութեան ձեռագիրը՝ արդարամտօրէն նշում է, որ այն շրջանառութեան մէջ է դրել Սրբուհի Հայրապետեանը, նոյնքան արդարամտօրէն բերում տարընթերցումները: Ուշագրաւ են նաեւ յաւելուածում բերուած դիմանկարները՝ դարձեալ ձեռագիր «Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւն» ուսումնասիրութիւնից: Նկատենք, սակայն, որ այդ նոյն տարընթերցումները բերում է նաեւ ինքը (նոյն, էջ 411):

Սրանք ընթերցող-գրականագէտին մղում են նոր բանասիրական որոնումների ու ճշգրտումների: Իհա՛րկէ, շատ կարելի է խօսել նմանօրինակ դէպքերի մասին, սակայն մեր նպատակադրումը շատ հեռուն կը գնար նման հնարաւորութեան պարագային՝ երբեմն շեղելով բուն շարադրանքից:

Համակարգային հարցադրումներից կարող ենք առանձնացնել Ի. դարասկզբի հայ գրականութեան ուշագրաւ երեւոյթներից մէկի՝ «հեթանոսական» գրական շարժման էատարրերին նուիրուած Պէպօ Սիմոնեանի «Արեւմտահայ Գրականութեան Գեղապաշտ Ձգտումներու Հանդիսավայր՝ Մեհեանը» ուսումնասիրութիւնը (ԺԷ., էջ 439-63): Լաւ կը լինէր, որ տեսաբանական յաջողուած դատողութիւններով աչքի ընկնող աշխատանքում հեղինակը անդրադարձ կատարէր մինչ այդ գրականագիտութեան մէջ նիւթի արժարձումներին (Գր. Պըլտեան, Ս. Սարինեան, Ս. Դանիէլեան): Իբրեւ թեմայի շարունակականութիւն՝ կարելի է նկատել նոյն յօդուածագրի «Բարձրականքը՝ Հայ Մտքի Բարձր Ոլորտներու Հանդիսարանը» գրութիւնը (ԻԱ., էջ 261-90), ուր մանրամասն առանձնացուած են հանդէսի բաժիններն ու դրանց բնութագրիչները: Իհա՛րկէ, մեր նշած շարունակականութեան առումով կարեւոր ենք

⁴ Տե՛ս՝ «Քիւրակն» / հանդէս ազգային, գիտական, գրական եւ քաղաքական, Կ. Պոլիս, ԺԹ. տարի, 1901, 21 Մայիս, թիւ 21, էջ 329-330:

համարում արձանագրել Յակոբ Օշականի դերակատարության ընդգծումը, որը ձգում է մեհենական «Հարթենք»ներից ու հասնում մինչեւ *Բարձրավանքի* էջեր, եւ որը խորքի մէջ ցոյց է տալիս Համապարկերների ծագումնաբանութիւնը. «Օշական հեղինակը չէր «Համապարկեր»ներու, երբ Բարձրավանքի Ա. հապորին մէջ, Դանիէլ Վարուժանի յեղինակարակութեան տրուած «Հացին Երգը»ին մասին կը գրէր գրախօսական մը, որ ընթացիկ առումով գրախօսականի մը տարողութենէն անդին կ'անցնէր» (նոյն, էջ 279):

Նոյն դարասկզբի գրական զարգացումների հետ կապուած ուշագրաւ է Ժիրայր Դանիէլեանի «Ռուբէն Զարդարեանի Մատենագիտութիւնը (Սրբագրութիւններ, Ճշտումներ, Յաւելումներ)» աշխատանքը (ԺԷ., էջ 465-94): Յատկապէս քննարկումի նիւթ է դարձրել *Յայգալոյս (Արծակ էջեր)* հատորի մատենագիտական բաժինը, որ կազմել է Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանը: Մենք հիմնականում զանց ենք առել մատենագիտական բնոյթի աշխատանքները, սակայն այս դէպքում աշխատանքն աչքի է ընկնում կենսագրական եւ ստեղծագործական էջերի առանձին թնճուկների բացատրութիւններով: Սա յուշում է, որ այս աշխատանքը շարունակական է, իսկ սրբագրումները ոչ թէ թերագնահատման միտում ունեն, այլ՝ լրացման:

Հանդէսի էջերում քիչ, բայց քննաբանուած է ամենայն հայոց բանաստեղծի ստեղծագործական աշխարհը: Ըստ էութեան՝ նրա նկատմամբ ուշադրութիւնը վերաբերում է նոյն հեղինակին՝ Եւա Մնացականեանին՝ «Յովհաննէս Թումանեանի «Լոռեցի Սաքօն» ժամանակի Գնահատմամբ»⁵ (ԼԶ., էջ 431-44), «Թումանեանը եւ Բանավէճերը Բանահիւսական Թեմաների Գրական Մշակումների Շուրջ» (ԼԸ., էջ 405-20) եւ «Թումանեանի Յայտնութիւնը 50 Ամեակի Յօրեւելանական Հրապարակումներում» (ԼԹ., էջ 313-32) ուսումնասիրութիւններով:

Թումանեանի կողքին նշենք նաեւ նրա գրչընկերոջ՝ Լեւոն Շանթի պարագան: Անդրադարձները վերաբերում են թատերագրութեան յատկանիշների վերհանմանը: Խօսքը Վաչագան Գրիգորեանի «Ազատութեան Խնդիրը Շղթայուածը Դրամայում» (ԻԱ., էջ 237-60), շատ անելի արժէքաւոր «Շանթի Թատերգութեան Իրայատկութիւններն ու Փիլիսոփայական Ենթիմաստը» ուսումնասիրութիւնների մասին է (ԻԳ., 245-58), որոնցից վերջինում խնդրոյ առարկայ հեղինակի դրամատիկական ժառանգութիւնը ներկայացուած է հայ թատերագրութեան զարգացման ընդհանուր խորքի վրայ, ընկերային դրամայի համեմատական քննութեամբ, պատմականութեան ու գաղափարականութեան յարաբերակցութեան ճշգրտումներով, «Նոր

⁵ Ոչ թէ «Մերժուած Օրէնք», այլ՝ «Մերժած Օրէնք» (էջ 442):

դրամայի» սահմանների որոշարկումով. «...Լեւոն Շանթին էր վերապահուած այն բացառիկ դերը, որը նշանաւորեց հայ թաւրերագրութեան զարգացման նոր մակարդակն ու այն սահմանը գծելու պատիւը, որ բաժանում էր ժԹ. դարի հայ թաւրերագրութիւնը նոր ժամանակների արուեստից ու առաւել ակնյայտ էր դարձնում դրամաւորագրի դիալեկտիկ անցումը մի վիճակից բոլորովին նոր վիճակի» (նոյն, էջ 245): Մի երրորդ անգամ Շանթին անդրադառնում է «Լեւոն Շանթի Հին Աստուածները եւ Երոպական Թատերգութիւնը» գրութեամբ (ԼԷ., էջ 325-44):

Հանդէսի էջերում քննուած է նաեւ Օտեանի վիպագրութիւնը. հետաքրքիր հարցադրումներ է բերում Արմէն Իրնէշլեանի գրախօսականը՝ նուիրուած Գրիգոր Յակոբեանի «Թերթօն Վէպի Տեսութիւնը. Երուանդ Օտեան (2002) գրքին (ԻԲ., էջ 370-77): Ընդգծելով հանդերձ «ցարդ անհրաժեշտ ուսումնասիրութեան չարժանացած հայ «ժամանցային գրականութեան» կազմաբանական տարրերն ու յարկանիշները» (նոյն, էջ 370) վերհանելու շնորհակալ աշխատանքը, «կարծրատիպեր կոտրելու» ջանքը, մանաւանդ, դիպուկ նկատում է գրախօսը, «օշականեան միտքի ազդեցութիւնը մէկ օրէն միւսը չ'անհետանար» (նոյն, էջ 375-76), նկատում է շարադրանքում օտար անուններով ու եզրերով խճողում: Ըստ յօդուածագրի՝ աշխատանքն աւելի կը շահէր, եթէ արեւմտահայ թերթօնագիրների (Միսաք Գօշունեան, Օննիկ Չիֆթէ-Սարաֆ, Սմբատ Բիւրատ, Արմէն Շիտանեան) կողքին նկատի առնուէին նաեւ երեւոյթի արեւելահայ դրսետրումները (նոյն, էջ 376):

Երուանդ Օտեանի յուշագրական ժառանգութեան յատկանիշներն են քննաբանուած Հերվէ Ժորժլէնի «Հայ Աքսորականի մը Հայեացքը Կիներուն. Երուանդ Օտեանի Յուշերը» (“An Armenian Male Deportee’s Vision of Women: Yervand Odian’s Memories”) անգլերէն յօդուածը (ԺԹ., էջ 183-205), ուր տեսաբանականի կողքին մօտենում է բարոյաբանական նուրբ հարցադրումների:

Օտեանի ստեղծագործական ժառանգութեան ուսումնասիրութեան տեսանկիւնից մէկ այլ ուշագրաւ փաստ է արձանագրում Միհրան Մինասեանը՝ «Երուանդ Օտեանի Ապտիւլ Համիւր եւ Շերլոք Հոլմս եւ Սայիհա Հանըմ Վէպերուն Արաբերէն Անձանօթ Թարգմանութիւնը» (1921-1933) ուշագրաւ յօդուածով (ԻԴ., էջ 235-50), նիւթ, որ շրջանառութեան մէջ է դնում հեղինակը: Ուշագրաւ է նաեւ Մինասեանի անդրադարձը Արմէն Իրնէշլեանի նոյն հանդէսի էջերում լոյս տեսած վերոնշեալ յօդուածին (նոյն, էջ 249):

Մշակութաբանական ու գրականագիտական հետաքրքիր շաղախ խոստացող «Երկրի Երկինքը» Մշակութաբանական Նշանակարգեր. Դանիէլ Վարուժան եւ Եղիշէ Չարենց» խորագրով յօդուածը (ԼԳ., 217-24),

ցառք, տպագրուել է հեղինակի անակնկալ մահից յետոյ, թերեւս առանց խմբագրական անհրաժեշտ շտկումների եւ յաւելումների, դրա համար էլ որոշակի կիսատութիւն է նկատուում, նաեւ՝ կառուցուածքային տեսակէտից (Եղիշէ Չարենցին տրուած է ընդամէնը երկու էջ տարածութիւն): Կան նաեւ անճշտութիւններ, ինչպէս օրինակ *Հեթանոս Երգերի* լոյսընծայման թուականը (նոյն, էջ 223):

Մշակութաբանական մէկ այլ հարցադրման է անդրադառնում Տիգրանը Սիմեանը՝ «Վահան Տէրեանը՝ Հայ Մշակոյթի «Ճարտարագէտ» յօդուածով (ԼԳ., էջ 225-40), որտեղ հաստատումները տրուում են յօդուածների մեկնութիւնների միջոցով: Նոյն հեղինակից *Հանդէսի* էջերում լոյս է տեսել նաեւ «Հին Թիֆլիսը՝ Իբրեւ Մշակոյթների Երկխօսութեան, Սահքի Միջավայր» յօդուածը (ԼԴ., էջ 79-96), ուր առանձնացուած են Սայեաթ-Նովայի, Աբովեանի, Թումանեանի, Աղբալեանի, Աղասի Այվազեանի օրինակները:

Առանձին գրապատմական հարցադրումների են պատասխանում նաեւ գրախօսականները, որոնց մէջ ուշագրաւ է Վիկտորիա Ռօուի «Պատմութիւն հայ կին գրողների գրականութեան. 1880-1922» (“A History of Armenian Women’s Writing: 1880-1922”) գրքին (Լոնդոն, 2003) Լաուրա Մուրադեանի անդրադարձը (ԻԴ., էջ 382-86), ուր գնահատելով հանդերձ հեղինակի կատարած աշխատանքը, մանաւանդ կին գրողների ընտրութեան առումով՝ նկատում է նաեւ թերացումներ, ինչպէս գրական ուղղութիւնների ու մեթոդների շփոթների, այնպէս էլ արժեւորման համահարթեցուած չափանիշների շուրջ: Օրինակներից մէկը Չապէլ Եսայեանի եւ Մարիամ Խատիսեանի զուգահրման պարագան է (նոյն, էջ 385):

Նոյն հանգամանքով դիտարկենք նաեւ Անահիտ Վարդանեանի աշխատանքը՝ նուիրուած Գէորգ Սարկաւազ Ղուչեանի *Քրիստոնէական Աշխարհընկալումը Հայոց Գրական Անդասութիւններում* (2005) գրքոյկին (ԻԷ., էջ 447-61): Նախ, բուն նիւթին անդրադառնալուց առաջ գրախօսը պտոյտներ է կատարում Նարեկացու եւ միջնադարեան գրականութեան շուրջ, դրան էլ յաջորդում է հեղինակի կենսագրականը, որը կարելի էր տալ տողատակում: Բերում են նիւթի շուրջ գրականագիտական դատողութիւններ, որոնք առանձնապէս չեն ծառայում գրախօսականի բովանդակային կողմի բացայայտմանը: Համաձայն ենք յօդուածագրի այն վիճարկման հետ, որ պէտք չէր քուչակեան հայրէնները անպայմանօրէն դիտարկել աստուածայինի սահմանում (նոյն, էջ 450): Կան նաեւ առանձին նկատառումներ՝ կապուած օգտագործուած գրականութեան ցանկի կազմման սկզբունքների հետ (նոյն, էջ 460):

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

Նորագոյն գրականութիւնը, ի տարբերութիւն նոր շրջանի թեմատիկ-գաղափարական միասնութեան, ներկայանում է երկու թելերով՝ հայաստանեան եւ սփիւռքահայ՝ իրենց ենթաբաժանումներով: Այս ներքին դասդասումը կատարում ենք՝ ելնելով ե՛ւ ձեւաւորման պատմաքաղաքական առանձնայատկութիւններից, ե՛ւ գրական շարժումների ու ուղղութիւնների տրամաբանութեան տարբերութիւններից: Տեղ են գտել թէ՛ տեսաբանական նիւթի ընդհանրացումներ, թէ՛ առանձին հեղինակների դերի ու տեղի որոշարկումներ: Ի տարբերութիւն նաեւ նախորդ շրջանի՝ առանձին հեղինակների քննուածութեան առումով նկատում ենք որոշակի «մենաշնորհ»:

Խճողումներից խուսափելու համար, պահպանելով հանդերձ ժամանակագրական յաջորդականութիւնը, շարադրանքը կը տրուի հայաստանեան եւ Սփիւռքի գրական հարցադրումների տարբերակումով:

ա) Արեւելահայ շեշտադրումներ

Խորհրդահայ գրականութեան ձեւաւորման ու առաջին տասնամեակների ուշագրաւ հաշուեկշիռն է բերում Անդրանիկ Շառուկեանի՝ «Սովետահայ Գրականութիւն» վերտառութեամբ Միջին Արեւելքի հայ գրողների համագումարին (18-20 Սեպտեմբեր, 1948, Շթորա, Լիբանան) կարդացած զեկուցումը (ԻԳ., էջ 499-515), որը գրապատմական առանձին կարեւորութիւն է ներկայացնում՝ գաղափարական հարցադրումների, թեմատիկ առանձնայատկութիւնների վերհանման, Սփիւռքի գրականութեան հետ համադրումների արդիւնաւորութեան տեսանկիւնից: Փոքր-ինչ երկարաբան են թւում արուեստի մասին հեղինակային դատողութիւնները, սակայն այստեղ պէտք է նկատի առնել բանաւոր խօսքում նման կարգի շեղումների թոյլատրելիութիւնը: Մանաւանդ այդ դատողութիւնները իվերջոյ գաղափարական՝ «սովէթ ժողովուրդներու» կեանքը տալու պարտադրանքի պայմաններում գալիս յանգում են արուեստագէտի դերի ըմբռնման՝ հանգանակի նմանող դատողութեանը. «Պաշտպանն ենք արուեստագէտին ազատութեան՝ ընդդէմ քաղաքացիին անազատութեան: Հայրենիքի սիրոյն՝ քերթող մը կրնայ լռել, կրնայ փշրել իր քնարը: Կ'արժէ ամէն ինչ փշրել հայրենիքին համար: Փշրել քնարը՝ բայց չփորձել, ո՛չ մէկ բանի սիրոյն, նո՛յնիսկ հայրենիքին՝ բռնազբօսիկ երգ յօրինել» (նոյն, էջ 514-15): Ասուած է բանաստեղծօրէն, բայց՝ ճշմարիտ:

Սխալուած չենք լինի, եթէ յայտարարենք, որ Հանդէսի էջերում ամենից շատ քննաբանուած հեղինակն է Կոստան Զարեանը՝ երկու մշակոյթները համադրած, աշխարհաքաղաքացի արուեստագէտը, եւ ուշագրաւ մէկ դրուագով եւս. ի տարբերութիւն առանձին հեղինակների, որոնց

անդրադարձները հիմնականում նույն յօդուածագրի տեսադաշտում են, նրան տեսնում ենք շատերի հետաքրքրութեան ծիրում:

Գրեթէ ուսումնասիրութեան արժէք ունի հայրենի գրականագէտ Արծրուն Աւագեանի *Կոստան Զարեան. Կեանքը եւ Գործը* գրքի առթիւ Վարդան Մատթէոսեանի գրախօսականը (ԺԹ., էջ 421-40), ուր զարեանագէտը մանրամասնօրէն քննութեան է ենթարկում մէկ այլ զարեանագէտի աշխատանքը՝ առաւելութիւնների կողքին անպայմանօրէն ընդգծելով թերացումներն ու անճշտութիւնները: Չափանիշները չեն փոխուում, երբ անդրադարձ է կատարում Եւրի Խաչատրեանի կազմած *Սպանիա, Նաւաբար* (երկուսն էլ՝ 1999) եւ *Դէպի Արարատ* (2001) գրքերին (ԻԱ., էջ 383-404): Միայն թէ այստեղ աւելացուած են նաեւ բնագրագիտական ճշգրտումների ու ուղղագրական վրէպների մասին նկատառումները: Մատթէոսեանի հեղինակութեամբ նկատելի յօդուածներից է «Նիթեր Կոստան Զարեանի *Նաւը Լերան Վրայ* Վէպի Երեւանեան Հրատարակութեան Մասին» աշխատանքը (ԻԶ., էջ 297-358), ուր բերուած են Հրաչեայ Գրիգորեանի, Եղուարդ Թոփչեանի կարծիքները, նաեւ Արտաշէս Կարինեանի հետ կապուած գրապատմական թնճուկները: Ուշագրաւ մանրամասներով է յատկանշուում նաեւ Ակիկօ Հիկիի «Պատմական Դէմքերը Կոստան Զարեանի *Նաւը Լերան Վրայ* Վէպում» ուսումնասիրութիւնը (ԻԲ., էջ 233-46):

Վերադառնալով Արծրուն Աւագեանին՝ նշենք «Կոստան Զարեան. Աշխարհը եւ Մի Մարդ» յօդուածը (ԼԱ., էջ 147-62), ուր ուշագրաւ դատողութիւններ կան Զարեանի գրականութեան որակական յատկանիշների վերաբերեալ⁶, ինչպէս օրինակ՝ «*Զարեանը դատողական արձակի մի նոր որակ ստեղծեց հայ իրականութեան մէջ, ազգային անցած ու անցնելիք ուղիները յայտնաբերելու մշտական միտումնաբերութեամբ՝ քննադատութեան առնելով հայ կեանքի թարթարեմում հանդէս եկած թէ՛ համակրելի եւ թէ՛ հակակրելի տասնեակ ու տասնեակ անձանց, հայ կեանքում ճակատագրական դեր խաղացած գործունէութիւններ ու երեւոյթներ*» (նոյն, էջ 150)՝ զերծ մնալով ընթերցողին հաճոյանալու գայթակղութիւնից: Առանձնանում են նաեւ Զարեանի եւ եղեռնի թեմայի յարաբերութեան շուրջ մտրումները (նոյն, էջ 155):

Հեղինակին նուիրուած երկու ուսումնասիրութիւն ունի Նարինէ Պետրոսեանը: Առաջին՝ «Քաղաքը Կոստան Զարեանի Օրագրերում» թեմայով յօդուածի (ԻԷ., էջ 161-78) սկզբնական էջերում տեսնում ենք նկարագրութիւն, սակայն գնահատելի է, որ այնուամենայնիւ ընդհանրացումների ճանապարհով յօդուածագիրը փորձում է գնալ:

⁶ Միայն մէկ բանասիրական ճշգրտում. *Մենքը* լոյս է տեսել ոչ թէ 1930-31, այլ՝ 1931-32ին:

Երկրորդը խորագրում է «Հայի ու Հայաստանի Պատմափիլիսոփայական Ընկալումը Կոստան Զարեանի Օրագրերում» (ԻԸ., էջ 233-62), որը նոյն հեղինակի օրագրերին բերում է մէկ այլ թեմատիկ-գաղափարական մօտեցում: Յօդուածում տեղ են գտել առանձին անյաջող ձեւակերպումներ (նոյն, էջ 234), զգացական դատողութիւններ (նոյն, էջ 239), որոնք վերլուծական տարր գրեթէ չունեն, նկատել ենք նաեւ կառուցուածքային որոշ թերացումներ, ինչպէս օրինակ Ալիշանին եւ Աբովեանին դիմելու կրկնակի փորձերը:

Վարդան Մատթէոսեանի բանասիրական աշխատանքի իւրատեսակ հանրագումար-արժեւորումը կարելի է նկատել Մարկ Նշանեանի «Համագրայնացումի Բարոյականութիւնը (Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ Գիրքին Առթիւ)» գրախօսականը (ԼԲ., էջ 568-80), ուր յօդուածագիրը սրութեամբ, բայց խղճի մտօք է դնում բանասիրութեան եւ բարոյականութեան յարաբերակցութեան հարցադրումները: Նշանեանի աշխատանքը առանձնայատուկ է նաեւ նրանով, որ քննութեան այդ «համագրայնացումի բարոյականութիւնը» բացատրելու ճանապարհին լծում է բանասիրական աշխատանքի՝ ասենք, Կ. Զարեանի վերլուծումների պարագայում համադրելով կամ հակադրելով Մատթէոսեանի եւ Խաչատուրեանի մօտեցումները (էջ 576):

Աւելի ուշ բանասիրական խղճամիտ աշխատանքի արդիւնք է քննութեան ենթակայ հեղինակի «Վահան Թոթովենցի Վաղ Կենսագրութեան Հարցեր» ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը (ԼԶ., էջ 269-316), ուր գնում է անգամ իր նախորդած ուսումնասիրութեան ինչ-ինչ հարցերի ճշգրտումների ճանապարհով:

Նոր ձեռագրերի յայտնաբերման, շրջանառութեան եւ մեկնաբանութեան տեսակէտից ուշագրաւ են Կարինէ Ռաֆայէլեանի «Դերենիկ Դէմիրճեանի Նորայայտ Ձեռագիրը. Ղարաբաղի եւ Նախիջեանի Հարցի Արծարծումներ» (ԼԴ., էջ 309-38) եւ «Դերենիկ Դէմիրճեանի *Յովնան Մեծաբուն* Նորայայտ եւ Նորատիպ Դրաման» (Խ., էջ 323-40) ուսումնասիրութիւնները: Մէկ յօդուած էլ նոյն հեղինակը նուիրել է «Հայը» երկին («Հայի Խտատիպի Միքանի Դրսետրումներ Դերենիկ Դէմիրճեանի «Հայը» Խոհագրութեան Խորապատկերին» (ԼԵ., էջ 519-41): Յօդուածի առումով ունենք միքանի նկատառում. նախ, տարբերութիւն կայ յօդուածի խորագրի եւ նպատակի սահմանման մէջ (էջ 520): Այն գերծ չէ գրապատմական երեւոյթների որոշ անյաջող ձեւակերպումներից (նոյն, էջ 532) եւ նկարագրականութիւնից: Մէկ վրիպում եւս. ոչ թէ Բոռդէլի, այլ Բորբէլի (նոյն, էջ 538): Աւելի յաջողուած ենք համարում նոյն յօդուածագրի «Հայոց Յեղասպանութեան եւ Վերապրումի Թեման Դերենիկ Դէմիրճեանի Ստեղծագործութիւններում» ուսումնասիրութիւնը (ԼԷ., էջ 301-24): Յատկապէս նկատի ունենք Հաճի Աղայի կերպարի վերլուծութեան փորձը, ուր հակադրուել է փորձում

աւանդական գրականագիտութեանը (նոյն, էջ 308-09): Դերենիկ Դէմիրճեանի մէկ այլ գործ՝ «Գիրք Ծաղկանց»ը, Կարինէ Ասատրեանի հեղինակութեամբ առիթ է դարձել հետաքրքիր միջգիտակարգային ուսումնասիրութեան՝ «Դերենիկ Դէմիրճեանի «Գիրք Ծաղկանց» Պատմուածքը Որպէս Էքսթրաստիկ Տեքստ» (Խ., էջ 311-21):

Առանձին հեղինակների քննութեան առումով նշենք Սերգէյ Աղաջանեանի «Քաղաքական Երգիծանքը Գուրգէն Մահարու Արձակում» յօդուածը (ԻԹ., էջ 231-48)՝ հիմնականում նիւթ ունենալով հեղինակի վիպագրութիւնը, Կարինէ Ռաֆայէլեանի «Գուրգէն Մահարու Ծաղկած Փշալարերը եւ Ստալինեան Բռնազաւթումների Գեղարուեստավերագրական Այլ Պատկերներ» (ԼԶ., էջ 11-42) ուսումնասիրութիւնը: Միայն թէ վերջինիս պարագային անհասկանալի է, թէ ինչո՞ւ է յօդուածն ամփոփում Մարօ Մարգարեանի բանաստեղծութեամբ, որն ինչ-որ տեղ թուլացնում է գիտականութիւնը (նոյն, էջ 39):

Այս շրջանի գրական զարգացումներում Կ. Զարեանի կողքին ամենից քննարկուած հեղինակներից մէկը Հրանդ Մատթէոսեանն է, անգամ՝ մէկ համարում երկու յօդուածների առկայութեամբ (ԼԱ.): Նրան անդրադարձել են Սարգիս Փանոսեանը («Ազգային Պատմութեան Ըմբռնումը Հրանդ Մատթէոսեանի Երկերում» (ԺԸ., էջ 207-17)), Վաչագան Գրիգորեանը («Հրանդ Մատթէոսեանի «Անիծոր» Ակնարկի Գաղափարական Ենթահիմաստը» (ԻԷ., էջ 179-97), որի յօդուածում, ինչպէս Լ. Շանթի գործերի քննութեան պարագային, նախասիրութիւնը գնում է հոգեբանական առանձնայատկութիւնների, գաղափարաբանական հարցադրումների ուղղութեամբ: Աւելի ընդհանուր, տեսաբանական դատողութիւններ է պարունակում Գրիգորեանի մէկ այլ ուսումնասիրութիւն՝ նորից նուիրուած հեղինակի առաջին շրջանի գործերին՝ «Հրանդ Մատթէոսեանի Գրական Նախասիրո՞ւմների Վերլուծման Փորձ» խորագրով (ԼԱ., էջ 273-88): Մեր վերապահութիւնը վերաբերում է փոքր-ինչ զբօսապտոյտ յիշեցնող նախաբանին, նաեւ որոշակի ձեւակերպումների, ինչպէս օրինակ՝ «ակնարկային ժամանակ» արտայայտութիւնը (նոյն, էջ 279): Արդէն «Անհատականն ու հասարակականը որպէս փոխկապակցուած իրողութիւններ՝ Հրանդ Մատթէոսեանի «Նանա Իշխանուհու Կամուրջը» Վիպակում» յօդուածում (ԼԲ., էջ 131-64) նկարագրական շարադրանքով երեւան է բերում բաւական հետաքրքիր ստեղծագործական ու հրատարակչական ճանապարհ անցած գործի յատկանիշները:

Մատթէոսեանական աշխարհին անդրադարձների մէջ ուշագրաւ տեսաբանական ընդհանրացումներով առանձնանում է Ժենիա Քալանթարեանի «Թոմաս Վուլֆ եւ Հրանդ Մատթէոսեան Զուգահեռներ» ուսումնասիրութիւնը, որտեղ դատողութիւնների հիմնաւորուածութիւնը,

միաժամանակ գիտական զգուշաորությունը երեսան են գալիս դեռ վերնագրից, ասենք ոչ թե ազդեցությունների խնդիր դնել, այլ՝ «զուգահեռներ» չէզոք բառն ընտրել: Մէկ այլ տեսաբանական գրութեամբ է երեսում Վալերի Փիլոյեանը՝ «Կերպարի Մատթէոսեանական Ընտրութիւնը» (ԼԳ., էջ 241-48), որտեղ յենում է հեղինակի յօդուածների վրայ:

Նիւթի ընտրութեան եւ մեկնութեան, ինչպէս նաեւ համակարգային հարցադրումների տեսանկիւնից մեզ համար նշանակալի է Պէպօ Սիմոնեանի «Վերլուծումի եւ Գնահատանքի Փորձ Հայաստանի Երիտասարդական Բանաստեղծութեան Մասին» ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը (1971, էջ 227-61): Յօդուածում առանձնացրել ենք մամուլի՝ *Գրական Թերթ, Սովետական Գրականութիւն, Գարուն*, բանավէճերին անդրադարձը, յօդուածագրի՝ նիւթին տարբեր կողմերից քաջատեղեակութիւնը, նոր սերունդի բանաստեղծների միաւորող ընդհանրական յատկանիշների վերհանումը: Նորերի պաշտպանութեան դիրքերում առանձնապէս արժեւորուած է Ալեքսանդր Թոփչեանի դերակատարութիւնը (նոյն, էջ 244-45): Պատահական չէ, որ նոյն շրջանում լոյս է տեսել վերջինիս՝ առանձին գրքով հրատարակուած «Բառի Սահմանները» աշխատանքը (1978):

Բանաստեղծական հունձքի քիչ անդրադարձների մէջ նշենք Սէյրան Գրիգորեանի «Վահագն Դալթեանի Բանաստեղծութեան Հնագոյն Աղբիւրները» յօդուածը (ԺԴ., էջ 257-78), որտեղ ցոյց են տրուած եզրիտական բանաստեղծութեան ոճական հնարանքների ու հայ բանահիւսական արժէքների արտացոլումները խնդրոյ առարկայ բանաստեղծի ստեղծագործական աւագանում:

Տպաւորիչ ու գիտականօրէն հիմնաւորուած է նորագոյն շրջանի արձակի քննութեան ճանապարհին Գրիգոր Շահինեանի «Սովետահայ ժամանակակից Վէպը եւ Զօրայր Խալափեան» ուսումնասիրութիւնը (1970, էջ 203-12): Նիւթը բացուած է ընդհանրացնող ուժով, տիպաբանական յատկանիշների վերհանումով. անգամ քննուող *Որպէտէր Մարդ Աստուծոյ* վէպը դիտարկուած է մեր նշած տիպաբանութեան վերհանումով:

Հանդէսի էջերում յետխորհրդային գրական զարգացումների մասին տեղ են գտել Կարինէ Ռաֆայէլեանի զոյգ յօդուածները: Առաջինում «Յետխորհրդային Շրջանի Հայ Քնարերգութեան Միքանի Պատկեր» (ԼԸ., էջ 467-86), շարադրանքը կ'ուզենայինք տեսնել աւելի թեմատիկ ընդհանրութիւնների, միտումների վերհանման ճանապարհով, եւ ոչ ըստ հեղինակների: Երկրորդում «Հայ Քնարերգութիւնը Խորհրդային եւ Անկախութեան Շրջանի Ծամբաբաժանին (Դիտարկումներ)» (ԼԹ., էջ 449-70), վերը նշուածին մէկ յաւելում ունենք. ամփոփման մէջ

անդրադարձ կայ անունների՝ Հենրիկ Էդոյեան, Արմէն Շեկոյեան, որոնք նիւթի հիմնական մասում տեղ չեն զբաղեցրել:

Հանդէսի էջերում յուրախութիւն ընթերցողի՝ տեղ են գտել վերլուծումներ նաեւ յետանկախ շրջանի հայաստանեան գրականութեան շուրջ, ինչպէս օրինակ Լուսինէ-Լիլիթ Սէյրանեանի «*Բնագիր եւ Ինքնագիր Հանդէսների Վերլուծման Փորձ*» խորագրուած քննարկում-յօդուածը (ԻԸ., էջ 437-48), որն առանձնանում է ե՛ւ նիւթի ընտրութեամբ, խոստովանենք, դժուար է դասդասել ընթացիկ գրականութեան ձեռքբերումներն ու վճիռներ հանել այս կամ այն հեղինակի որակական յատկանիշների մասին, ե՛ւ մեկնաբանական շնչով, եւ ընթերցողին տպաւորում է գրականագէտի դատումներին հետամուտ լինելու ցանկութեամբ:

Նոյն յօդուածագրից միջմշակութային հետաքրքիր անդրադարձ ենք տեսնում «Գորգի Գեղագիտական Կշռոյթը Կեանքի եւ Գրի Զուգահեռներում» աշխատանքում (ԼԹ., էջ 433-48), ուր քննութեան են առնուած հայ եւ համաշխարհային բազմաթիւ գրական դէմքերի՝ Հենրի Զէյմս, Նարինէ Աբգարեան, Ռազմիկ Դաւոյեան, Շահան Շահնուր, Ռուբէն Յովսէփեան, Վարուժան Ոսկանեան, Ակսէլ Բակունց, Ռէյ Բրեդբերրի, ստեղծագործութիւնները⁷:

Շարադրանքի այս հատուածն ամփոփում ենք արդի գրականութեան լաւագոյն դէմքերից մէկին՝ Լեւոն Խեչոյեանին նուիրուած Վաչագան Գրիգորեանի «Լեւոն Խեչոյեան. Դիմանկարի Փորձ» վերտառութեամբ ուսումնասիրութեան նշումով (Խ., էջ 285-310), ուր բերուած է ազգայինի եւ համամարդկայինի համադրումը Լեւոն Խեչոյեանի ստեղծագործութիւններում, բերելով նաեւ Զոյս-Խեչոյեան զուգահեռը:

բ) Դրուագներ Սփիւռքահայ Գրականութեան

Հանդէսի էջերում սփիւռքահայ գրականութեան մուտքը ներկայացուած է Համաստեղի գրականութեան բնութագրիչներով: Խօսքը վերաբերում է Արշաիր Գապպէնճեանի «Գոյնի եւ Ձայնի Զգացողութիւնը Համաստեղի Պատմուածքներուն Մէջ» յօդուածին (Է., էջ 303-13): Շարադրանքն աչքի է ընկնում թէ՛ թեմատիկ իւրօրինակ ընտրութեամբ, թէ՛ Համաստեղի արձակի այլընտրանքային քննութեամբ, ամերիկահայ արձակագրի գրականութեան մէջ միջավայրերի փոփոխութիւնների բերած փոփոխութիւնների արձանագրութեամբ. գիղական կերպարներին կերտելիս «կեանքի, մահուան եւ մարդոց բնաւորութեան մասին կը «բարոյախօսէ» առանց մասնաւոր կեցուածքի, կ'ապաւինի թելադրականութեան: Անշուշտ այս մատնանշումը չենք կրնար կրկնել, երբ Համաստեղ քաղաք կ'իջնէ, այսինքն՝ Ամերիկա, միջավայր մը, ուր

⁷ Ի յաւելումն այս շարքի՝ կ'ուզէինք շեշտադրել մի հանգամանք. գորգի իրատեսակ մեկնաբանութիւն ունի թուրք գրող Էլիֆ Շաֆաքը:

հեղինակը ինքզինք «իր ամանին» մէջ չի զգար» (նոյն, էջ 303): Սրան հետեւում է նաեւ տեսաբանական կարեւոր մի ընդհանրացում. «*Իսկ շարք մը պայրմուածքներու մէջէն, նուրբ թելի մը պէս կ'անցնի զուարթախոհութիւն մը, որուն դիմաց երգիծանք բառը քիչ մը ծանր պիտի կշռէր*» (նոյն):

Բնականաբար դժուար է խօսք բացել այդ գրականութեան մասին՝ շրջանցելով Յակոբ Օշականի գործօնը, որին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների մէջ առանձնանում է Սուրէն Դանիէլեանի «Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Մշակութային Համակարգերի Քննութեան Փորձը Յ. Օշականի *Մաթիկ Մելիքիանեան* Վէպում» ծաւալուն աշխատանքը (ԼԲ., էջ 7-53), ուր մեզ գրաւում է տիպաբանական յատկանիշների վերհանումը: Հետաքրքրական է, որ օշականեան «զուգակշիռ»ները ուղենշային են դարձել նաեւ գրականագէտի համար, որ բերում է իր ուրոյն համադրումները Դոստոեւսկու, Աբովեանի, Մուրացանի, Պոռտեանի, Օտեանի եւ այլոց հետ:

Յ. Օշականին է առնչում նաեւ Նանէ Մովսիսեանի «Հայի Ինքնութեան Դիտարկումը Յակոբ Օշականի *Մնացորդաց* Վէպում» յօդուածը (ԼԶ., էջ 465-78): Չափազանցրած չենք լինի, եթէ նկատենք, որ հեղինակի մօտ կաղում է նոյնիսկ *Մնացորդացի* իմաստային ընկալումը: Տպաւորութիւն է, որ գրութիւնն ընդհանրապէս գործ չունի Յ. Օշականի հետ: Ինչպէ՛ս կարելի է թուրքին նկատել միջանկեալ, «թեթեակի նշմարուող հիւլէ» (էջ 474), երբ թուրքի քննութիւնը Օշականի գրականութեան բնորոշող յատկանիշներից է: Առհասարակ պէտք է նշել, որ Օշական երեւոյթի նման արուեստագէտներին պէտք է մօտենալ անընդգրկելի երկիւղածութեամբ:

Առանձին հեղինակների անդրադարձներից նշենք Սարգիս Փանոսեանի «Վազգէն Շուշանեանը Ներգաղթի Խնդրի Առջեւ» հաղորդումը (ԺԴ., էջ 329-38), որտեղ հետաքրքրականը արխիւային երկու դիմում փաստաթղթերի շրջանառութիւնն է, որը կենսագրական մանրամասներ է պարունակում հեղինակի մասին: Շուշանեանին մէկ այլ անդրադարձ է կատարել Լուսինէ Տօնոյեանը՝ «Արուեստագէտը եւ Գեղեցիկի Ըմբռնումը Վազգէն Շուշանեանի *Բանաստեղծն ու Կինը* Գրքում» յօդուածով (ԼԱ., էջ 245-55):

Ընդհանրական հարցադրումների, գրչօջախների քննութեան տեսանկիւնից ուշագրաւ է Օննիկ Սարգիսեանի «Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Գեղարուեստական Արձակը» յօդուածը (1970, էջ 193-202), ուր աւելի նկարագրական տարրի միջոցով հասու ենք դառնում անունների եւ նրանց արտադրանքի ակնարկին:

Չհեռանալով Մերձաւոր Արեւելքի թեմատիկայից՝ նշենք սփիւռքահայ գրականութեան ոչ-այդքան ուսումնասիրուած գրական տեղամասի խնդիրներին Արմէն Իւրնէշլեանի մօտեցման մասին՝ «Արաբի Կերպարը

Լիբանանահայ Գրականության Մէջ» յօդուածով⁸, որն ուշագրաւ է նախ, նրանով, որ գեղարուեստական եւ քաղաքական ենթամաստներով փորձում է պատասխանել փորձանաւոր մի հարցի՝ ինչպէս ենք ճանաչում այն միջավայրը, որում յայտնուում ենք: Քննութեան են առնուած տասնեակների հասնող հեղինակների տարբեր սեռերի ստեղծագործութիւններ, որոնց միջոցով հեղինակը փաստում է՝ առանձնակի յաջողութիւնների չենք հասել: Աշխատանքը տրուած է մատենագիտական ծանօթութիւններով, ինչը էական նշանակութիւն ունի նման ընդգրկումների պարագայում: Յօդուածում տեղ են գտել առանձին բանավէճեր ու դատումներ, որոնք առաւել շահեկան են դարձնում նիւթը:

Լիբանանեան գրջօջախից Վահէ-Վահեանի *Քերքահաւաքի* երրորդ հատորին է անդրադառնում Պէպօ Սիմոնեանի գրախօսականը՝ թերացումների վերհանումով, ինչպէս օրինակ հարցազրոյցներից մէկում պոլսահայ գրականութեան նուաճումների անտեսումը, զերծ հերթապահ գովերգումից (ԺԳ., էջ 365):

Սփիւռքահայ թատրերգութեան յատկանիշների վերհանմամբ է առանձնանում Արմէն Իւրնէշլեանի «Գաղափարական Հակադրութիւնը Սփիւռքահայ Թատրերգութեան Մէջ» (Հայաստանի Խորհրդայնացման Հանգրուանին)» յօդուածը (ԼԱ., էջ 227-44), ուր, քննելով Արշակ Զօպանեանի, Վազգէն Այգունիի, Գառնիկ Սվազլեանի եւ Պետրոս Զարոյեանի գործերը, ուշագրաւ դատողութիւններ է բերում թատերական գրականութեան մէջ հրապարակագրական ոճի մուտքի մասին, կամ ասենք, Գառնիկ Սվազլեանի *Ներգաղթը*ի մասին յայնտում, թէ «խորհրդային «ազգիպացիա»ի ոճով, բայց շեշտուած հայրենասիրական խորունկ ոգիով գրուած այս գործը դժբախտաբար չի փրկուիր նոյնիսկ հեղինակին հայրենասիրական ոգիին շնորհիւ, որովհետեւ անիկա չի փոխանցուիր կերպարներուն, որպէսզի անոնցմէ ալ անցնի ընթերցող-հանդիսատեսին» (նոյն, էջ 232): Հետաքրքրական է նաեւ քննութիւնից բխող եզրակացութիւնը, որը մի կողմից իրատեսօրէն նկատում է թատրերգութիւնների ձգած ընդհանուր տպաւորութիւնը, միւս կողմից տալիս գրապատմական արժեւորումը (նոյն, էջ 240)⁹: Մէկ այլ՝ «Յեղասպանութեան Նիւթի Արծարծումը Սփիւռքահայ Թատրերգութեան Մէջ» յօդուածում (ԼԵ., էջ 491-517) դարձեալ շեշտադրուած է գաղափարականութիւնը (նոյն, էջ 497), դրա կողքին, յատկապէս թուրք

⁸ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս/Լիբանանի Հայերը. Անցեալի Իշխանուիւններ ու Գաղթականներ եւ Ժամանակակից Համայնք, ԻԵ. հատոր, Պէյրութ, 2009, էջ 175-204:

⁹ Միայն մէկ բանասիրական ճշգրտում. Նշան Պէշիկթաշլեանը ծնուել է ոչ թէ 1896ին (էջ 241), այլ՝ 1898ին:

կերպարների կերտման հարցում, բռնազբոս լինելու ընդգծումը (Նոյն, էջ 502), որոնք երկի գեղարուեստականությունը թուլացնող տարրերից են:

Մի կողմ թողնելով Պոլիսը Սփիուք դիտարկելու կամ չդիտարկելու խնդիրը՝ առանձնացնենք այդ գրականությանը նուիրուած աշխատանքները: Յետպատերազմեան շրջանի գրականութեան գրապատմական հիմքերին եւ յատկանիշներին է նուիրուած Քնարիկ Աբրահամեանի՝ «Առարկայական Խորհրդանշապաշտութիւն. Չարեհ Խրախունին՝ Շարժման Ակունքներում (Խորհրդանիշների Նորագոյն Համակարգի Կէտարեայ Հանգրուանին)» յօդուածը (Լ., էջ 231-43): Նոյն հեղինակը «Թումանեան-Խրախունի. «Մայր Գծի» Հոլովոյթում» (ԼԲ., էջ 113-29) յօդուածով Թումանեանի եւ Խրախունու ստեղծագործութիւնների զուգադիր քննութեան օրինակով բերում է հայ գրականութեան ընթացքների հետ շարժման ժառանգորդական կապերը: Նոյն հեղինակից մէկ այլ յօդուած էլ՝ «Իգնա Սարըասլանի Բանաստեղծութեան Հորիզոնները» խորագրով, փորձում է ցոյց տալ պոլսահայ համեմատաբար երիտասարդ բանաստեղծի ստեղծագործական յատկանիշները՝ այդ գրականութեան ընդհանուր համապատկերում, գրչակիցների՝ Չահրատ, Խրախունի եւ ուրիշներ, հետ երկխօսութիւններում եւ կամ գրչի ուրոյն վրձնահարուածների ընդգծումով (ԼԹ., էջ 471-84):

Նոյն գրչօջախից բազմավաստակ խմբագիր ու գրող Ռուպեր Հատտէճեանին է նուիրուած Յովհաննէս Եղոյեանի «Հայ Գրականութեան Որոշ Հարցերի Քննութիւնը Ռուպեր Հատտէճեանի Յուշարեւոյրերում» յօդուածը (ԼԱ., էջ 256-71)¹⁰, ուր կ'ուզենայինք անելի համակարգուած տեսնել հարցադրումների քննութիւնը:

Պոլսահայ գրական անդրադարձների մէջ առանձնանում է Արմէն Իւրնէշլեանի՝ Կարօ Աբրահամեանի կազմած *Ժամանակակից Իսթանպոլսահայ Գրողներ* (Ա. Հայրոր) (2004) գրքի գրախօսականը (ԻԶ., էջ 411-15), ուր արժեւորումի կողքին կան նաեւ հետաքրքրական դիտարկումներ հատորի կառուցուածքային խնդիրների շուրջ:

Սփիուքահայ գրականութեան համապատկերի իբրեւ ամփոփում կարելի է դիտարկել Գէորգ Աճէմեանի խօսքը Գեղամ Սեանի *Սփիուքահայ Գրականութեան Պատմութեան Ուրուագծեր* երկհատոր աշխատանքի առթիւ (Ը., էջ 325-32 եւ ԺԸ., էջ 408-16)¹¹, ուր արժեւորում են թէ՛ հեղինակի՝ ոլորտում առաջինը քայլ նետելու, թէ՛ աշխատութեան՝

¹⁰ Բանասիրական ճշգրտում. Իգնա Սարըասլանը ծնուել է ոչ թէ 1944 (2011, էջ 257), այլ 1945ին:

¹¹ Յաւով արձանագրում ենք, որ գրախօսականները դուրս են մնացել Գէորգ Աճէմեանի՝ «Սփիուք» Գիտաուսումնական Կենտրոնի կազմած եւ հրատարակած Դ.՝ *Քննադատական Երկեր* հատորից (Երեւան, 2018):

նոր որոնումների ուղղորդելու առաելութիւնները: Միաժամանակ Աճէմեանը գնում է վիճարկումների ճանապարհով, երբ ասենք, խօսք է բացում Շուշանեանի եւ գիւղագրութեան յարաբերակցութեան մասին (Ը., էջ 328-29) կամ գրապատմական սրբագրումներ կատարում այս կամ այն հեղինակի ընդգրկուածութեան եւ տեղի որոշարկման հարցերում (Նոյն, էջ 330-31): Նոյն տրամաբանութեամբ է նաեւ կառուցում խօսքը երկրորդ հատորի առթիւ¹²: Այս անգամ Աճէմեանի դժգոհութիւնը գնում է հայրենասիրական նիւթի շահարկմանը, որը Գ. Սեւանը դնում է հեղինակներին արժեւորելու հիմքում. «Արդարեւ, ան բոլոր գրողներուն ու բանաստեղծներուն երկերը նոյն փորձաքարին զարնելով՝ ժողովրդական արտայայտութեամբ, «նոյն ջուրով լուացած» է զանոնք» (ԺԸ., էջ 415), ինչի արդիւնքում նաեւ՝ թուարկելով խնդրոյ առարկայ գրողների՝ Արամ Հայկազի, Սուրեն Մանուէլեանի, Յակոբ Կարապենցի, Նուպար Ակիշեանի եւ այլոց ստեղծագործութիւնները՝ նկատում է. «Բազմաթիւ վերլուծական էջեր կան, ճիշտ է, բայց ասոնք կը ծառայեն ոչ թէ իրաքանչիւր հեղինակի գործը գեղարուեստական չափանիշներու վրայ հիմնուած քննարկումի ենթարկելու, այլ լոկ նոյն յայտարարին տակ դասաւորելու» (նոյն, էջ 416):

Զանց առնելով սփիւռքահայ կամ առհասարակ հայ գրականութեանը օտարագիր հեղինակների պատկանելութեան խնդիրը՝ նկատենք, որ Հանդէսի էջերում առանձնապէս մեծ ներկայութիւն չենք տեսնում:

Օտարագիր գրականութեան մէջ ցեղասպանութեան նիւթի դրսեւորումներին եւ տարբեր սերունդների գրողների երկերում կառուցուածքային յատկանիշներին է անդրադառնում Անիթա Մուշոյեանի «Յուշը, Վեր-յուշը եւ Յետ-յուշը. Միջ-սերունդային Թրոմային Հետքերը Ուիլիլմ Սարոյեանի, Փիթըր Պալաքեանի եւ Քրիս Պոհճալեանի Գրական Երկերուն Մէջ» (“Memory, Postmemory, and Beyond: Tracing Trans-Generational Trauma in the Literary Works of Saroyan, Balakian and Bohjalian”) անգլերէն ուսումնասիրութիւնը (ԼԵ., էջ 429-90): Յօդուածագիրը մանրամասնօրէն քննում է այն մօտեցումների նրբերանգները, անգամ ժանրային տարբերութիւնները, որոնք բերում են հեղինակները: Միայն մէկ նկատառում. կառուցուածքային տեսանկիւնից անհամաչափ է թում Քրիս Պոհճալեանի քննութիւնը եզրակացութեան տակ դնելը:

Ուիլիլմ Սարոյեանի թատերական գրականութեանն է անդրադառնում Անուշ Ասլիբէկեանը՝ «Փաստը Որպէս Դրամատիկական Հիմք Ուիլիլմ Սարոյեանի «Հայկական Եռագրութիւն» Թատերախաղերում» յօդուածը (ԼԵ., էջ 345-66)՝ տեսաբանական յաջողուած դատողութիւններով

¹² Տխոր պատահականութեամբ յետմահու են լոյս տեսել թէ՛ Գ. Սեւանի հատորը եւ թէ՛ Աճէմեանի գրախօսականը:

առանձնացող, սահմանումների յստակութեամբ: Սակայն ունենք մէկ կառուցուածքային նկատառում. եզրակացութիւնից յետոյ գալիս է բաւական երկար մի շարադրանք եւ ամփոփում, ինչն արդարացուած չէ:

Օտարագիր գրողներից Փիթըր Սուրեանին է նուիրուած Քնարիկ Աբրահամեանի «Ինքնութեան Յաղթահարման Բարդոյթը Փիթըր Սուրեանի Միջի Վէպում» քննարկումը (ԼԴ., էջ 215-20):

Առանձնացրել ենք Արծուի Բախչինեանի՝ Վարդան Փարթամեանի «Սփիւոքի Օտարագիր Բանաստեղծութիւնը» հատորի մասին գրախօսականը (ԻԶ., էջ 399-410), ուր ինքն էլ կատարում է ծանօթագրական յաւելումներ: Մեզ համար նշանակալի է գրախօսի դիտարկումը, թէ «*ցանկալի կը լինէր, եթէ հեղինակը պարզաբանէր, թէ տուեալ օտարալեզու բանաստեղծը ինչ չափով է պատկանում իր ստեղծագործած լեզուով գրականութեանը*» (նոյն, էջ 405)՝ օրինակները բերելով Ալիսիա Կիրակոսեանից եւ Քնարիկ Պոյաճեանից:

Գրականագիտութեան մէջ առանձին բաժին կարող են կազմել օտար գրողների անդրադարձները հայկական նիւթերին: Այդ առումով նշենք Ինգրիդ Լէյեր Սըմասնի «Արմին Վեգներ հայասերը» (“Armin Theophil Vegner: Armenophile”) անգլերէն ծաւալուն յօդուած-ուսումնասիրութիւնը (ԺԵ., էջ 433-82), ուր տրուում են ոչ միայն հեղինակի կեանքին եւ ստեղծագործութեան նուիրուած մանրամասներ, այլեւ ստեղծագործական առանձին հատուածների յարաբերակցութիւնը, հայութեան հանդէպ վերաբերմունքի շերտերը, Վեգներ-Վերֆել ոչ միանշանակ յարաբերութիւնը: Ներառուած են նաեւ բնագրային կտորներ: Միւս յօդուածը նուիրուած է Ջէյն Հետտէմի վէպերի քննութեանը եւ կրում է «Քելընօ թաղամասի հայկական կղզեակը՝ ընկերային պատմութիւն՝ գաղտնի-նոստիկանական վէպէն» (“The Armenian Enclave on Cavanaugh Street: Social History and the Mystery Novel”) խորագիրը (ԺԵ., էջ 423-38): Ինչպէս նախորդ, այնպէս էլ այս հատուածում քննութիւնը տարւում է զուգահրեային ճանապարհով: Յատկապէս նկատի ունենք Քարոլ Էդգարեանի «Եփրատի վարարումը» գրքի հետ համեմատականները, որին եւ տրուած է նախապատուութիւնը. “*There have been other novels that have explored the impact of the genocide on those who survived and their descendants. Carol Edgarian’s book Rise the Euphrates especially comes to my mind. ...It is a psychological novel written with great sensitivity and wisdom. Of course, we cannot say the same about Haddam’s series of novels*” (նոյն, էջ 425):

ԱՆՏԻՊ ԵՒ ԱՆՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ՝ ԻԲՐԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Բանասիրութիւն-գրականագիտութիւն հետաքրքրական երթելերը պահում է առանձին գրողների նամակագրական անյայտ

ժառանգութեան վերհանումով, արխիային հսկայական նիւթ վկայակոչումով: Պիտի ընդգծենք, որ *Հանդէսի* էջերում սա կազմում է առանձին բաժին, որտեղ գուցէ սովորական ընթերցողի համար ոչ-այնքան ակնյայտ, բայց բացւում է ծաւալուն ու ուշագրաւ աշխատանքային պատկեր, որտեղ երեւան են գալիս առանձին հեղինակների խղճամիտ բնագրագիտական մօտեցումները, ծանօթագրութիւնները, մեկնութիւններ, որոնք յաճախ դուրս են գալիս զուտ բանասիրական ոլորտից եւ պահանջում նաեւ գրականագիտական համադրական բարդ աշխատանք: Այս առումով *Հանդէսը* նիւթի պակաս կարծես չի զգացել եւ շատ դէպքերում խաղում է անփոխարինելի սկզբնաղբիւրի դեր:

Այս պարագայում շարադրանքում ելակէտային ենք համարել կազմողների կատարած աշխատանքի ծաւալները:

Նշանակալի են Վաչէ Ղազարեանի՝ «Վահան Թէքէեանը ժամանակակիցներու Նամակներուն Մէջ» (Թ., էջ 225-34), «Զապէլ Եսայեանը եւ Վահրամ Ալազանը՝ Վահան Թէքէեանին» (Ժ., էջ 299-308) ուսումնասիրութիւնները, «Վահէ-Վահեանի Նամակները Վահան Թէքէեանին» (ԻԷ., էջ 397-431), որը լրացում-յաւելումն է Վահան Թէքէեանի *Նամականի* հատորի (կազմող՝ Աւետիս Սանճեան): Իհարկէ, նամակներում շօշափում են նաեւ մի երրորդ անձի՝ Անդրանիկ Ծառուկեանի անձնական խնդիրները, որոնց տպագրութիւնը թէական վերաբերմունք կարող է առաջացնել, մանաւանդ որ նոյն առիթով տեղ է գտել նաեւ խմբագրական ծանօթութիւնը՝ նկատի առնելով նաեւ ոչ - երկրորդական հանգամանք՝ նամակագրի եւ խնդրոյ առարկայ հեղինակի՝ հենց նոյն համայնքից լինելու հանգամանքը. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ տեղ գտած կարծիքները կը պատրկանին համապատասխան հեղինակներուն: Այս մէկը առաւելաբար նկատառելի պէտք է դառնայ նամակներու հրատարակումներու բաժնին մէջ, որովհետեւ մանաւանդ անոնք կրնան ունենալ խիստ անձնական բնոյթ եւ սահմանուած չըլլալ ընթերցող լայն շրջանակի համար» (նոյն, էջ 400), մանաւանդ որ, եւ թերեւս ամենից առաջ, այս մասին ակնարկում է նամակագիրը՝ Վահէ-Վահեանը. «Գրեցի այս բոլորը, զգալով միշտ թէ ուրիշ ո՛չ որք կրնայի գրել, եւ հաւատարմով նաեւ թէ ուրիշ ո՛չ որ պիտի գիտնայ զանոնք» (նոյն, էջ 402):

Թէքէեանի նամականին ամբողջանում է նաեւ նոյն հեղինակի «Վահան Թէքէեանի Նամակները Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանին» ուսումնասիրութեամբ (ԼԱ., էջ 569-605): Նամականի-գեղարուեստական արտադրութիւն երթեւելի մասին ուշագրաւ է հեղինակային դատողութիւնը, թէ «Կարելի է նամակներէն իրաքանչիւրէն ոստում մը կատարել՝ զայն առնչակցելու համար Թէքէեանի կենսագրութենէն դրուագի մը կամ սրբեղծագործութիւններէն նմուշի մը կամ նմուշներու» (նոյն, էջ 570): Սա միտք է, որ կարելի է տարածել հայ գրողներից շատերի

ստեղծագործության վրայ, այդ թում՝ Դանիել Վարուժան, Ջապել Եսայան, Չոպանեան, Թումանեան, Աւետիք Իսահակեան եւ այլք:

Թէքէեանի ստեղծագործության բացայայտման առիթով, ճիշտ է, ոչ իբրեւ նամակագրական ժառանգություն, առանձնացրել ենք «Վահան Թէքէեանի Յոբելեանական Շնորհակալական Ճառը», որ հեղինակի կարծիքով անտիպ է: Փափաքելի կը լինէր, որ աւելի շատ լինէին մեկնություն-բացատրությունները: Վաչէ Ղազարեանին արժանին պիտի մատուցել «Թղթեայ Ջաւակներու Հայր»ը՝ Թէոդիկ» ուսումնասիրության համար (ԻՁ., էջ 261-96), ուր ընդգրկուած են Թէոդիկի նամակները Մետրոպ Նշանեանին: Աշխատատար այս ուսումնասիրության բնագրային նիւթը շատ աւելի քիչ է, քան մեկնական աշխատանքը:

Նամակագրութիւնը *Հանդէսի* էջերում լուսաբանում է գրախօսականների տիրոյթում. քննութեան առարկան այս անգամ Երուանդ Օտեանի *Նամակներ* (կազմող՝ Օֆելիա Կարապետեան, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, Երեւան, 1999) հատորն է՝ նոյն հեղինակի մեկնաբանութեամբ (Ի., էջ 483-92): Տոյց են տրուում ոչ միայն գրքի արժանիքները, այլեւ մանրամասնօրէն քննում-լուսաբանում տարրնթերցումներն ու վրէպները:

Նամակների հրատարակման տեսանկիւնից դժուար է թերագնահատել Վարդան Մատթէոսեանի աշխատանքը. խօսքը վերաբերում է «Կոստան Ջարեանի եւ Արշակ Չոպանեանի Նամակներէն» (ԻԷ., էջ 377-96), «Կոստան Ջարեանի եւ Սիմոն Վրացեանի Նամակագրութենէն» (ԻԹ., էջ 377-96), «Կոստան Ջարեանի Նամակները Արշակ Չոպանեանին (1922-1931)»¹³ (Լ., էջ 439-65), «Կոստան Ջաւանի եւ Կարօ Սասունիի Նամակները» (ԼԱ., էջ 606-30), «Կոստան Ջարեանի եւ Հրանդ Բալուեանի Նամականին»¹⁴ (ԼԳ., էջ 309-50) վերտառութեամբ, չխուսափենք բնորոշումից, ուսումնասիրութիւններին: Մատթէոսեանը ուշագրաւ աշխատանք է կատարել՝ հրատարակելով նաեւ «Վահան Թոթովենցէն Ութը Անյայտ Նամակներ (1933-1936)»ը (ԼԲ., էջ 341-76), ինչը բացի գրապատմական երեւոյթ լինելուց՝ բացայայտում է հեղինակի նախասիրութիւնների ամբողջական շրջանակը՝ պատասխանելով շատ ու շատ ստեղծագործական հարցադրումների: Նոյն հեղինակի ներկայացրած «Թէոդիկին Ուղղուած Նորայայտ Նամակներ» ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը (ԼԴ., էջ 339-76) երեւան է բերում ամենատարբեր բովանդակութեան ու ամենատարբեր անձերի վերաբերմունքը մշակութային այս մեծագոյն երախտաւորին: Նմանօրինակ մի բոլլ է

¹³ Միայն մէկ բանասիրական ճշգրտում. *Գարուն* ավմանախը լոյս է տեսել 1910-1911՝ երկու թիւ, ոչ թէ 1910-13 (էջ 456):

¹⁴ Կոստան Ջարեանի *Գիրք Դիւցազներգութեանց* հատորը լոյս է տեսել 1978ին, ոչ թէ 1979ին (էջ 348):

ներկայացնում «Համաստեղին Ուղղուած Նորայայտ Նամակներ» հրապարակումը (ԼԷ., էջ 529-54):

Բացի նամականիների հրապարակումներից Մատթոսեանին տեսնում ենք նաեւ իբրեւ այլոց պատրաստած նամականիների գրախօս, ինչպէս Մարգարիտ Էսաչատրեանի կազմած Արամ Հայկազի *Նամակներին* անդրադարձը (2009), որ աչքի է ընկնում բանասիրական բազմաթիւ ճշգրտումներով (ԼԲ., էջ 526-36):

Նմանօրինակ յանձնառութեամբ է առանձնանում Միհրան Մինասեանի «Յակոբ Օշականէն Երեք Անտիպ Նամակ՝ Գէորգ Չագըրեանին (1946-1947)» հրապարակումը (ԼԲ., էջ 467-87), ուր ոչ միայն ուշագրաւ են օշականեան ստեղծագործական վերջին շրջանի հարցադրումների վերհանումները, այլեւ գրեթէ անգտանելի տեղեկութիւնները հասցէատիրոջ՝ Գէորգ Չագըրեանի մասին, որին պարտական ենք Օշականի վաղ տարիների կենսապատումը ամբողջացնելու տեսանկիւնից:

Նամակագրութեան ու արխիւային փաստաթղթերի շրջանառութեամբ աչքի է ընկնում Անդրանիկ Տազէսեանի «Յակոբ Օշականի Հայ Գրականութիւն»¹⁵ Հատորի Ծնունդի Պատմութենէն» յօդուած-ուսումնասիրութիւնը (ԺԴ., էջ 299-327), որտեղ Օշականի, Գրիգոր Կիրակոսեանի երկուստեք նամակագրութեան, ինչպէս Վահան Թէքէեանի՝ դասագրքերի մասին պատրաստած տեղեկագրերի վկայակոչումով ամբողջանում է դասագրքի ծննդոցը, ուր մասնագիտական լսարանի առջեւ պարզում են Օշական ուսուցչի՝ դասագիրք կազմելու մեթոդաբանութեան շուրջ դատողութիւնները, յատկապէս անձնական ճաշակից վեր կանգնելու առիթով: Նոյնը վերաբերում է նաեւ ուսուցչի ձեռնարկի անհրաժեշտութեան շուրջ մանկավարժական արհեստավարժ մօտեցմանը:

Տազէսեանի հրապարակումներից նշենք նաեւ «Մատենագիտական Ճշտում Մը եւ Տասնչորս Նամակներ Նազարէթ Տաղաւարեանէն Զապէլ Եսայեանին (26 Մարտ, 1906 – 27 Մարտ, 1908)» վերտառութեամբ բանասիրական աշխատանքը (ԼԹ., էջ 799-823): Նոյն համարում նշենք Տազէսեանի եւ Ռիթա Մարիա Գազանճեանի «Թլկատինցիին Վերստին Ծնունդը (Բենիամին Նուրիկեանի եւ Հայր Արսէն Ղազիկեանի Փոխանակած 23 Նամակները. 18 Նոյեմբեր, 1925-31 Մարտ, 1928)» վերտառութեամբ հրապարակումը (նոյն, էջ 825-50), որ պատմում է *Թլկատինցին եւ Իր Գործը* (Բոստոն, 1927) հատորի ամբողջացման մասին, ինչպէս Օշականի Հայ Գրականութիւնի պարագային¹⁶:

¹⁵ Միայն մէկ ճշդում. դասագիրքը լոյս է տեսել ոչ թէ 1947-ին (էջ 299), այլ՝ 1942-ին:

¹⁶ Եւ մէկ ճշգրտում. ԳԱԹ տնօրէնը ոչ թէ Դաւիթ (էջ 847), այլ՝ Կարօ Վարդանեանն է:

Հանդէսի էջերում տեղ են գտել նաեւ «Արշակ Չօպանեանի եւ Լեւոն Բաշալեանի Նամակները Արփիար Արփիարեանին» (ԼԷ., էջ 499-513)՝ Հայկ Աւագեանի մեկնաբանութեամբ, որոնք, իհա՛րկէ, չունեն Մատթէոսեանի մեկնաբանական մանրակրկիտութիւնը:

Շարքում առանձնանում են Արծուի Բախչինեանի աշխատասիրութեամբ «Ս. Լորելլիի Նամականերն Արշակ Չօպանեանին» (ԺԸ., էջ 335-67): Հետաքրքրական դրուագներով հարուստ այս նամակները գալիս են ամբողջացնելու Չօպանեանի հարուստ նամակագրութիւնը, որտեղ նաեւ վերջինիս՝ երուպական գիտական շրջանակներում ընդունելութեան հետաքրքիր դրուագներ են, ինչպէս Պրոֆ. Նիբերկի գնահատականը (նոյն, էջ 337), Չօպանեանին Նոբէլեան Մրցանակի ներկայացնելու շուէդահայ մտաւորականի ջանքը, որ կարմիր թելի պէս անցնում է խնդրոյ առարկայ նամակների էջերում:

Տեսնում ենք նաեւ «Բենիամին Նուրիկեանէն Նամակներ՝ Սիլվա Կապուտիկեանին, Անդրանիկ Ծառուկեանին, Յակոբ Ասատուրեանին եւ Համաստեղին ու Հարազատներուն» (ԼԸ., էջ 743-55)՝ Յարութ Կիլիլիզեանի կազմումով: Լաւ կը լինէր՝ արեւի մանրամասն բացատրութիւն առանձին տողեր, մանաւանդ շեղատառերով գրուածների հեղինակային պատկանելութիւնները (նոյն, էջ 745):

Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Պետրոս Յովհաննիսեանի ջանքերով «Ադոնցեան Մատունքներ» վերտառութեամբ երկու նամակների հրապարակումները (ԺԳ., էջ 107-11), նոյն հեղինակի «միջնորդութեամբ» «Անտիպ էջեր Իսահակեանից» վերտառութեամբ Հայկ Պէրպէրեանին ուղղուած 5 նամակները (ԺԸ., էջ 319-26), որոնք լոյս են սփռում Իսահակեանի՝ 1936ին վերջնականապէս Հայաստան վերադարձի հանգամանքների վրայ: Նշենք, որ այս նամակները մտել են արեւի ուշ հրատարակուած «Աւետիք Իսահակեանի Նամակները» հատորի մէջ (Երեւան, 2015):

Նամակագրական ժառանգութեան անդրադարձների մէջ առանձնակի ուշադրութեան է արժանի Տիգրան Գէորգեանի «Հարիւրամեայ Հնութեամբ Նամակ Մը Լեւոն Բաշալեանէն» ուսումնասիրութիւնը (Ի., էջ 431-38): Պատահականօրէն չենք ընտրում բնորոշումը, քանի որ ոչ թէ գործ ունենք նամակի սոսկական հրապարակման հետ, այլ մանրամասն քննաբանութեան, որը բերում է շատ կարեւոր բանասիրական եւ գրապատմական ճշգրտում. այն է արեւմտաբար Երուանդ Օտեանին վերագրուող *Մարտիկ Աղա* վէպը Միքայէլ Կիւրճեանի առանձին հեղինակութիւնն է:

Գրականութեան եւ գրողների յարաբերութիւնների մասին ուշագրաւ նիւթ են պարունակում «Չապէլ Պոյաճեան. Նամակները» (Լ., էջ 487-519)՝ ուղղուած Իսահակեանին, Գարեգին Լեւոնեանին, Չօպանեանին, Լեւոն Մեսրոպին: Նիւթը լոյս է տեսել Մելանիա Եղիազարեանի անունով:

Տարակուսելի է մնում այն, թե՛ ինչո՞ւ, եթե ծանօթագրությունների բաժինը, որ այս կարգի յօդուածներում վճռորոշն է, կազմել է Արծուի Բախչինեանը:

ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

Յետագայում *Հանդէսը* ասելի կատարեալ տեսնելու ցանկութեամբ կ'ուզենայինք բերել մէկ-երկու մատնանշում.

Հայ գրականութեան պատմութեան ընթացքները երբեմն բերում են ասելի շատ անունների ու առանձին հեղինակների ստեղծագործական բացայայտման ճանապարհով՝ մի կողմ թողնելով առարկայական ընդհանրացումների անհրաժեշտութիւնը: Նման դէպքերում մենք կորցնում ենք տիպաբանական յատկանիշների վերհանման հնարատրութիւնը: Սա կարելի էր թերեւս լրացնել, եթէ հեղինակները քննուէին իրենց վերապահուած գրապատմական շրջանակում:

Գուցէ եւ այսուհետ հանդէսն իրեն «իրաւունք» վերապահի համապատասխան մասնագէտներին ինքն առաջադրելու նիւթեր՝ իհարկէ, նկատի առնելով նաեւ յօդուածագիրների հիմնական գիտական նախասիրութիւնները:

Նամականիները եւ անտիպ էջերը կարելի է հաղորդել առանձին տողով: Քննարկման նիւթ կարող է լինել նաեւ հեղինակային կարգավիճակը՝ կազմող, համադրող թե՛ յօդուածագիր: Երբեմն նման ճշգրտման բացակայութեան պայմաններում տարընթերցումների առջեւ ենք կանգնում, եւ ոչ միայն նամականիների առումով, ինչպէս օրինակ Անդրանիկ Ծառուկեանի՝ «Սովետահայ Գրականութիւն» վերտառութեամբ Միջին Արեւելքի հայ գրողների համագումարին (18-20 Սեպտեմբեր, 1948, Շթորա, Լիբանան) կարդացած զեկուցման պարագային (ԻԳ., էջ 499-515), երբ առաջին գծի վրայ տեսնում ենք Սեւան Տէյիրմենճեանի անունը: Տպատրութիւն է ստեղծում, որ գործ ունենք ոչ թէ Անդրանիկ Ծառուկեանի հեղինակութեան, այլ նրա զեկույցի մասին Սեւան Տէյիրմենճեանի վերլուծականի հետ, մինչդեռ վերջինիս «բաժինը» միայն մէկ էջանոց ծանօթութիւնն է ստորեւ ներկայացուող ծաւալուն զեկույցի մասին: Երթելեկելի է մնում յօդուած-ուսումնասիրութիւն-հաղորդում-հրապարակում գիծը: Բաժանումները որոշակիօրէն պայմանական են, քանի որ երբեմն կարելի է սահմանումների մէջ տեղաշարժեր կատարել: Այստեղ թերեւս ասելի տեղին կը լինէր նկատի առնել աշխատանքի կշիռը եւ ոչ թէ ծաւալը, որովհետեւ վերջինս ոչ միշտ է խօսում յօդուածագրի օգտին: Աւելի նպատակայարմար կը լինէր թերեւս ոլորտների բաժանումներով առաջնորդուել, ինչն ուրախալիօրէն տեսնում ենք վերջին՝ 2020 թուականի համարում:

Եւ մէկ տեխնիկական հարց. զուտ ընթերցողական տեսանկիւնից, մեր կարծիքով, ասելի յարմար կը լինէր տողատակ-յղումները ներկայացնել

համապատասխան էջի վերջում, այնպես, ինչպես արուել է սկզբնական համարների մէջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին իսկ թուերից *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը* պահում է գիտականութեան ու լրջութեան պայմանը: Բաւական է նշել Վահէ Օշականի նման ծանրակշիռ տեսաբանի ներկայութիւնը:

Հնարաւորինս պահպանուած է արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականագիտական մտքի զուգակշիռը: Նոյնը կարելի է նկատել նաեւ քննուող գրական հարցադրումների ու հեղինակների առումով: Պիտի արձանագրենք, որ առաջին հատորներում առաւել ներկայութիւն են արեւմտահայ հեղինակները, եւ դա բնական պիտի դիտել: Իսկ ահա վերջին համարներում առաւել մեծ թիւ են կազմում արեւելահայ գիտնականները:

Հաշուել ենք 7 տասնեակի հասնող աշխատակիցների աւելի քան 140 յօդուած-ուսումնասիրութիւն, որոնցից շուրջ 3 տասնեակը բաժին է ընկնում Հայ հին եւ միջնադարեան, նոյնքան՝ Հայ նոր գրականութեանը, եւ 5 տասնեակից աւելի նորագոյն շրջանին¹⁷:

Նկատենք, որ հեղինակները հիմնականում մնում են իրենց նախասիրութիւնների սահմաններում: Օրինակ՝ ասենք, Վաչագան Գրիգորեանի տեսադաշտում Շանթ-Մատթէոսեան զոյգն է, Վարդան Մատթէոսեանին առաւել գրաւում է Կոստան Զարեանի աշխարհը, Վաչէ Ղազարեանին՝ Վահան Թէքէեանինը: Կարելոր է, սակայն նկատել, որ սա, մի կողմից միակողմանիութեան վտանգ յուշելով, միւս կողմից թոյլ է տալիս համակողմանի բացայայտել այս կամ այն գրողի տարբեր երեսակները:

Հանդէսի գրականագիտական հունձքի ուշագրաւ դրուագներից պիտի համարել գրախօսականների օրինակելի սկզբունքայնութիւնը, ինչն աչքի է ընկնում երեւոյթների արժեւորմամբ եւ երբեմն կատարման մակարդակով յաճախ մօտենում է գրադատութեան սահմանին՝ խուսափելով քննուող գրքի անվերապահ շեփորումից:

Եւ մէկ ցանկութիւն-մաղթանք. օրինակելի այս պարբերականի էջերում հաւատարիմ աշխատակիցների կողքին կ'ուզենայինք տեսնել նոր ու միաժամանակ արդէն հետք ձգած գրականագէտների եւ նոր ու բազմազան նիւթեր:

¹⁷ Շրջաբաժանումների հաշուարկի մէջ չեն մտնում նամականիները: